

**МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ
РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ**

Федеральное государственное автономное образовательное
учреждение высшего образования

**«КРЫМСКИЙ ФЕДЕРАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
имени В. И. Вернадского»**

Таврическая академия
(структурное подразделение)

Факультет крымскотатарской и восточной филологии
кафедра крымскотатарской филологии

**МЕМЕТОВ АЙДЕР МЕМЕТОВИЧ
АДЖИМУРАТОВА ЗАРЕМА НАРИМАНОВНА**

ЗЕМАНЕВИЙ КЪЫРЫМТАТАР ТИЛИ. ФОНЕТИКА.

(СОВРЕМЕННЫЙ КРЫМСКОТАТАРСКИЙ ЯЗЫК. ФОНЕТИКА)

Учебно-методическое пособие
для обучающихся по направлению подготовки
45.03.01 ФИЛОЛОГИЯ (крымскотатарский язык и литература)

Симферополь, 2020

УДК 811.512.19'342 (076)

Меметов А.М., Аджимуратова З.Н. Земаневий кырымтатар тили. Фонетика (Современный крымскотатарский язык. Фонетика): учебно-методическое пособие для обучающихся по направлению подготовки 45.03.01 ФИЛОЛОГИЯ (крымскотатарский язык и литература). / А.М. Меметов, З.Н. Аджимуратова. – Симферополь: ФГАОУ ВО «КФУ им. В. И. Вернадского», 2020. – 82 с.

Протокол № _____ утвержден учебно-методическим советом Таврической академии (СП) ФГАОУ ВО «Крымский федеральный университет им. В. И. Вернадского»

Рецензенты:

Меметова Эдие Шевкетовна – кандидат филологических наук, доцент, заведующий кафедрой крымскотатарской филологии факультета крымскотатарской и восточной филологии Таврической академии (СП) ФГАОУ ВО «КФУ им. В. И. Вернадского».

Саттарова Зера Мамбетовна – кандидат филологических наук, доцент кафедры крымскотатарского и турецкого языкознания факультета крымскотатарской и турецкой филологии НТБ ГБОУВО РК «КИПУ им. Ф. Якубова».

Изложенный в учебно-методическом пособии материал предназначен для углубленного изучения курса «Современный крымскотатарский язык» для обучающихся по направлению подготовки 45.03.01 ФИЛОЛОГИЯ (крымскотатарский язык и литература) факультета крымскотатарской и восточной филологии Таврической академии (СП) ФГАОУ ВО «Крымский федеральный университет имени В. И. Вернадского».

Пособие содержит необходимый теоретический блок по основным разделам дисциплины «Современный крымскотатарский язык»: общие сведения о лингвистике, теории происхождения языка, связь языка и мышления, классификация мировых языков, классификация языков по морфологическому принципу: аморфные, флективные, агглютинативные,

полисинтетические языки, история формирования крымскотатарского языка, история формирования крымскотатарской графики, фонетика крымскотатарского языка, особенности гласных и согласных звуков, акустические и артикуляторные свойства звуков, сегментные и суперсегментные единицы языка, фонетическое членение речи: фраза, такт, фонетическое слово, слог, ударение, интонация, типы интонации, комбинаторные и позиционные изменения в речи, транскрипция.

@Меметов А.М.

@Аджимуратова З.Н.

КФУ, 2020

МУНДЕРИДЖЕ:

1. Умумий тильшынаслыкъ акъкъында малюмат.....	5
2. Тильнинъ ичтимаий маиети ве теркиби.....	8
3. Тильнинъ пейда олувы акъкъында.....	10
4. Тиллернинъ теракъкъияты.....	13
5. Къырымтатар тилининъ шекилленюв тарихы.....	15
6. Къырымтатар язысынынъ тарихы.....	19
7. Тиллернинъ таснифи.....	22
7.1. Тиллерни огренюв усуллары.....	23
7.2. Тиллернинъ генеалогик таснифи.....	23
7.3. Тиллернинъ морфологик джеэттен таснифи.....	27
8. Фонетика акъкъында малюмат.....	29
8.1. Фонетиканы огренюв усуллары.....	30
8.2. Сеслернинъ акустик хусусиетлери.....	31
8.3. Нутукъ сеслернинъ артикуляциясына коре хусусиетлери.....	33
9. Къырымтатар тилининъ созукъ фонемалары.....	37
10. Къырымтатар эдебий тилининъ тутукъ фонемалары.....	40
11. Нутукънынъ фонетик болюнюви.....	43
12. Эджа.....	46
13. Ургъу.....	48
14. Нутукъ сеслерининъ денъишюви. Комбинатор ве позицион денъишмелер.....	53
15. Имля.....	62
16. Фонетик язы (транскрипция).....	64
17. Орфоэпия.....	66
18. Интонация.....	72
19. Имтиан суаллери.....	76
20. Критерии оценивания.....	78
21. Список литературы.....	80

УМУМИЙ ТИЛЬШЫНАСЛЫКЪ АКЪКЪЫНДА МАЛЮМАТ

Тильшынаслыкъ (лингвистика) тильни ильмий шекильде огренген фендир.

Тильшынаслыкънынъ 3 чешитини айырмакъ мумкюн: къыяслав, хусусий ве умумий тильшынаслыкъ.

Къыяслав тильшынаслыгъы сойдаш тиллерни озъара тенъештирип огрене. Тиллерни айры алда огренген болюкке **хусусий тильшынаслыкъ** дейлер. Шу эки саа негизинде **умумий тильшынаслыкъ** фени мейдангъа келе.

Умумий тильшынаслыкъта огренильген эсас меселелер:

- 1) тильнинъ ичтимаий маиети, тильнинъ тефеккюр иле мунасебети;
- 2) тильнинъ пейда олувы ве онынъ инкишаф къанунлары;
- 3) тильнинъ структурасы;
- 4) тиль акъкъындаки феннинъ болюклери – фонетика, лексикология, грамматика (морфология ве синтаксис), семасиология, фразеология ве дигерлери;
- 5) тиль къурулышыны огренюв усуллары;
- б) джиан тиллерининъ таснифи.

Тильшынаслар лингвистиканынъ чезильмеген меселелерини ильмий эсапта аль этювде тарих, этнография, археология, психология, физиология киби фенлернинъ нетиджелеринен файдаланалар. Меселя, тильнинъ пейда олувыны догъру аныламакъ ичюн ер юзюнде адамларнынъ пейда олувына, оларнынъ джемиет олып яшап башлавына ве теракъкъият этювине аит фактларны яхшы бильмек шарт, демек, тарих, археология ве этнография фенлерине эасланмакъ керек. Нутукъ сеслерининъ пейда олувыны ве оларнынъ хусусиетлерини догъру аныламакъ ичюн исе адам анатомиясы ве физиологиясынынъ эасларыны бильмек керек ве иляхре.

Биринджи девирлерде инсан джемиетинде эсас алякъа вастасы факъат агъызавий нутукъ шеклинде олгъан, язы олмагъан. Джемиет инкишафынынъ

невбеттеки басамакъларында оюп барган икътисадий ве медений талаплар ихтияджи нетиджесинде язы мейдангъа келе.

Язынынъ пейда олувы эдебий тильнинъ мейдангъа кельмесине себеп ола. **Эдебий тиль** – тильнинъ малюм нормаларгъа кирсетильген, малюм къаиделерге бойсундырылган шекиль.

Эдебий тиль къаиде ве нормаларынынъ муим социаль эмиети бар: бу къаиде ве нормалар джеми шиве векиллери ичюн умумий, екяне олып, алякъа ве фикирлешюв процессини къолайлаштыра.

Эдебий тиль яваш-яваш шекилине, тереккъият эте. Эдебий тильнинъ адамлар арасында даркъалмасына мектеп, радио, газета, меджмуа, бедий эдебият ве телеяйынар, алий окъув юртлары хызмет этелер. Эдебий тильнинъ вазифеси халкънынъ миллет олып тешкиль олунган девринде юкселе, къуветлене, чюнки миллий эдебий тиль шу миллет векиллерининъ бутюн иш фаалиетини къаплап алган алда акс эттире.

Миллий эдебий тильнинъ эки шекли бар:

- 1) **язма шекиль;**
- 2) **агъзавий шекиль.**

Эдебий тильнинъ язма шекли график васталаргъа эсаслана; догъру язмагъа аит къаиде ве нормаларыны **имля (орфография)** бельгилей.

Эдебий тильнинъ агъзавий шекли нутукъ сеслери, интонация, ургъу ве башкъа васталаргъа эсаслана. Теляффюзге аит къаиде ве нормаларны **орфоэпия** бельгилей.

Миллий тиль ве **эдебий тиль** тюшонджелери бир дегиль. Миллий тиль миллетнинъ пейда олувы иле берабер пейда ола. О халкъ тили эсасында шекиллене. Эдебий тиль исе миллий тильден эвель, халкъ тили мевджут олганда да пейда ола билир.

Миллий тиль тюшонджеси эдебий тиль тюшонджесине коре баягъы кенъ: миллий тиль маале шивелерини де озь ичине ала, эдебий тиль исе бир я да бир къач дане эсас шивелер эсасында пейда ола. Башкъа шивелерден эдебий тильге тек айры лексик ве морфологик элементлер сайланып алына.

Къырымтатар тилинде 3 эсас шиве бар:

- 1) шималь (къыпчакъ) шивеси; 2) дженюп (огъуз) шивеси; 3) орта ёлакъ (къарышыкъ огъуз-къыпчакъ) шивеси.

Бу шивелернинъ эр биринде озюне аит фонетик, лексик, грамматик хусусиетлер мевджут. Къырымтатар эдебий тили орта ёлакъ шивесине эсаслана, чюнки бу шиведе лакъырды эткенлерни эм шималь, эм дженюп шивелеринде лаф эткенлер яхшы анълайлар ве орта ёлакъ шивесининъ фонетик, лексик ве грамматик имкянлары къалгъан эки шивеге коре зиядедже, зенгинджедир. Шуну къайд этмек керек ки, къырымтатар эдебий тилининъ шекилленювинде шималь ве дженюп шивелерининъ ролю гъает буюктир.

Къырымтатар эдебий тили тарих джеэттен учь девирге болюне:

- 1) къадимий къырымтатар эдебий тили (XVI асыргъа къадар);
- 2) эски къырымтатар эдебий тили (XVI асырдан XX асырнынъ биринджи черигине къадар);
- 3) земаневий къырымтатар эдебий тили (XX асырнынъ биринджи черигинден шу кунълерге къадар).

Къырымтатар эдебий тили иле Къырым халкъы озь дуйгъуларыны, арзу-истеклерини, къасеветлерини агъыз яратыджылыгъында акс эттире эди. Къадимий заманлардан берли къырымтатар халкъында агъыз яратыджылыгъынынъ чешит жанрлары (чынълар, манелер, масаллар, эфсанелер, дестанлар ве тапмаджалар) къулланылып кельмекте. Къараман – эпик дестанлар арасында «Къюпланды-батыр», «Эдиге», «Чора-батыр» киби, лирик-эпик дестанлардан «Таир ве Зоре», «Къозу-Курпеч ве Баян-Сулугъ», «Боз-йигит» киби эсерлерни косьтермек мумкюн.

Къадимий эдебий къырымтатар тилининъ шекилленювинде XIII асырда Эски-Къырымда тизильген «Кодекс Куманикус» лугъаты, Махмуд Къырымлынынъ «Юсуф ве Зулейха» дестаны, Халиль огълу Али шаирнинъ «Къысса-и-Юсуф» серлевалы дестаны, Абдульмеджит эфенди, Усеин Кефевий ве Менъли Герайнынъ эсерлери буюк иссе къоштылар.

Мухаммед Герай хан, Веджихий, Лютфий, Достмамбет Азавлы, Ашыкъ Умер, Селим Герай хан, Мустафа Джевхерий, Лейля Бикеч, Джанмухаммед, Исметий, Абдурефи Боданинский, Асан Нури, Исмаил-бей Гаспринский, Решид Медиев, Усеин Шамиль Тохтаргъазы киби шаирлер ве яызджыларнынъ эсерлери эски кырым эдебий тили юкселювининъ нумюнелеридир.

Земаневий кырымтатар эдебий тили эски кырым эдебий тилининъ девамы олып, кырым тилининъ асырлар девамында ишленген ве шимдики талапкъа джевап берген шеклидир. XX асырнынъ биринджи кысымында Акъмесджитте тильге багъышлангъан учь Бутюн Кырым конференциясы олып кечти. Шу конференцияларда эдебий тильнинъ негизи ялы бою (огъуз) шивесинден орта ёлакъ шивесине кечирильди. Бу иште белли тильшынас Бекир Чобан-заде фааль иштирак этти. Земаневий кырымтатар эдебий тилининъ терекъкъиятына белли яызджылар Асан Чергеев, Асан Сабри Айвазов, Осман Акъчокъракълы, Умер Ипчи, Шевкъи Бекторе, Зиядин Джавтобели, Ыргъат Къадыр, Эшреф Шемьи-заде, Юсуф Болат, Джемиль Сейдамет, Шамиль Алядин, Раим Тынчеров, Абдулла Дерменджи, Айдер Осман, Эмиль Амит, Джевдет Аметов, Ибраим Паши, Риза Фазыл ве башкъалары буюк иссе къоштылар.

ТИЛЬНИНЪ ИЧТИМАЙИ МАИЕТИ ВЕ ТЕРКИБИ

Тиль ичтимай адиседир, чюнки тиль инсанлар джемиетинде озъара алякъа багъламакъ, фикир денъишмек ичюн хызмет эте. Тиль факъат джемиетте, адамлар коллективи ичинде мевджут олгъан ичтимайи вастадыр. Тильнинъ такъдири джемиетнинъ тарихынен, такъдиринен узвий багълыдыр. Джемиет ёкъ олса, тиль де гъайып ола. Тиль олмаса, джемиет де олмаз. Тиль адамларнынъ энъ муим алякъа вастасыдыр.

Тиль тефеккюр иле, адамнынъ фикирлев фаалиетинен сыкъы багълы. Алякъа процессинде адамлар бири-биринен фикир денъишелер; инсан озъ фикрини динълейиджиге беян эте, онынъ фикрини тасдыкълай я да инкяр эте.

Бизим фикирлеримиз тиль (нутукъ) вастасынен башкъаларына анълайышлы ола. Тиль иле тефеккюр бир вакъытта пейда олгъан. Тиль фикир киби къадимийдир.

Адамнынъ анъындаки фикирлер эвельден азыр алда мевджут олмайлар. Фикирлер сёз вастасы иле шекилленелер. Сёз тюшонджени ифаделей, фикир исе шу сёзлер иле бильдириле.

Лякин тиль ве тефеккюр бир адисе дегиль: тефеккюр анъымызда пейда ола; о баш мийи фаалиетининъ махсулыдыр. Тефеккюр къанунларыны психология ве мантыкъ (логика) фенлери огрене. Тиль малъземелери (меселя, сеслер, сёзлер) нутукъ мучелерининъ арекети нетиджесинде пейда олалар. Тиль сёзлер, ибарелер, джумлелер иле акс олуна. Тильнинъ къаиделерини тильшынаслыкъ фени огрене.

Тиль озюнинъ тизилювине, теркибине коре муреккеп адиседир. Тильнинъ бир-бири иле узвий багълангъан сес тертибаты, лугъат теркиби, грамматик къурулышы мевджут олып, олар бирликте бир бутюнликни тешкиль этелер.

Тильнинъ сеслери сёзлер ве грамматик шекиллерини мейдангъа кетирювде муим маддий эсас олып хызмет этелер. Инсан тили сес (давуш) тилидир. Эр бир тильнинъ озюне аит сеслер системасы (тертибаты) бар.

Лугъат теркибиндеки сёзлер ве ибарелер тиль ичюн къурулыш маддеси (материалы) олып хызмет этелер. Фикирни ифадейиджи джумлелер сёзлернинъ озъара къошулувындан тешкиль олалар.

Грамматик къурулыш сёзнинъ морфологик, синтактик хусусиетлери (сёзнинъ тизилюви, сёзлернинъ багъланув усуллары ве башкъалары) иле бельгилене.

Тильнинъ къысымлары, яни сеслер системасы (тертибаты), лугъат теркиби, грамматик къурулышы озъара о къадар сыкъы багълангъан ки, бири экинджисининъ олувыны талап эте: сёзлер сеслернинъ олувыны талап этсе, грамматик къурулыш лугъат теркибини талап эте ве иляхре.

Эр бир конкрет тиль озь теркибий кысымлары, яни компонентлери иле бир бутюн системаны тешкиль эте.

ТИЛЬНИНЪ ПЕЙДА ОЛУВЫ АКЪКЪЫНДА

Тильнинъ пейда олувы къадимий заманлардан берли инсан фикрини меракъландырып кельмекте.

Къадимий Юнанистанда фельсефеджилер тильде ад (предметлернинъ ады) насыл келип чыкъкъаны акъкъында узакъ вакъытлар девамында кыызгъын давалашкъанлар. Юнан фельсефеджилери арасында бу меселе боюнджа эки эсас къарама-къаршы фикир укъом сюрген. Бу эки чешит материалистик ве идеалистик ёнелишлерге коре фельсефеджилер тильнинъ келип чыкъувы акъкъында эки чешит фикир юрьсеткенлер. Эр бир ёнелишнинъ озь тарафдарлары бар.

Материалистик ёнелиштеки фельсефеджилер, меселя, Демокрит ад иле предмет арасында ич бир тюрлю багъ олмагъаны акъкъында, адларны адамлар озьлери тюшюнип чыкъаргъанлары акъкъында дей эди. Бу талиматнынъ тарафдарлары адлар иле шей-предметнинъ хусусиети арасында ич бир тюрлю багъ ве бенъзев олмагъаныны тасдыкълай эдилер. Эгер бойле багъ олса, ер юзюнде тюрлю тиллер де олмаз эди. Тильни ич бир тюрлю иляий кучъ яраткъан дегиль, тиль инсанларнынъ иджады, ичтимаий заметнинъ махсулыдыр.

Идеалистик ёнелиштеки фельсефеджилер, меселя, Платон (Иса пейгъамбер догъмаздан эвель 427-347-йыллар) ад иле предмет-шей арасында эвельден багъ олгъаны, бу багъ шейлернинъ табиатындан келип чыкъкъаны ве Алла тарафындан бельгиленгени акъкъында айта эди.

Тильнинъ пейда олувы акъкъындаки назариелернинъ экинджииси **нида назариесидир**. Бу назариеге коре, тиль иптидаий адамнынъ ишлеген вакъытта чыкъаргъан эмоциональ сес-седалары эсасында пейда олгъан. Бу назарие эсасында тильдеки бир къач сёзлернинъ пейда олувыны анълатмакъ мумкюн.

Умумен, бу назарие тильнинъ пейда олув себеплерини, тильнинъ ичтимаий хусусиетини толусынен бильдирмей.

К. Маркс ве Ф. Энгельснинъ фикрине коре, адамны ве тильни коллектив ичтимаий иш яраткъан. Алимлернинъ айткъанларына коре инсан Ер тарихынынъ дёртюджи деври башларында иш алетлерини ясап башлагъан. Тиль де о вакъытларда, яни бир миллионгъа якъын йыл эвельси пейда олгъандыр.

Иптидаий джемиетте пейда олгъан тиль, эльбетте, узакъ девирлерден берли шимдики куньлерге къадар денъишип кельди. Иптидаий нутукъ пек саде, лугъат теркиби исе биринджи невбетте зарур олгъан сёзлерден ибарет олгъан.

Бойлеликнен, инсан нуткъу ичтимаий иш процессинде иптидаий адамларнынъ озъара алякъа къурувы ве фикир денъишювинде олгъан ихтияджи нетиджесинде пейда олды.

Тильнинъ пейда олувы акъкъында энъ къадимий назариелерден бири **сес-седагъа такълит этюв назариеси** сайыла. Бу назариеге коре, тильдеки сёзлер табиат адиселерине, меселя, ель, сувнынъ акъувы, терек пытакълары ве япракъларынынъ шытырдысы, айванларнынъ сесине такълит этюв нетиджесинде пейда олгъан. Бу «назариенинъ» тарафдарлары озъ фикирлерини тиллердеки базы бир такълидий сёзлерге таянып исбат этелер. Меселя, такъ-такъ къушу сёзю къуш такъ-такъ этип сес-седа чыкъаргъаны ичюн шу аднен адландырылгъандыр. Шырылдамакъ фиильнинъ тамыры акъкъан сувгъа такълит эткен *шыр* сёзюнден келип чыкъкъандыр.

Сес тавирлейиджи лексиканынъ огренювинен инсанлар къадимий заманлардан берли огърашып башладылар. 17-18 асырнынъ энъ даркъалгъан назариелерден бири Такълит этюв назариеси эди. Бу назарие къадимий юнан фельсефенинъ ёнелишлеринден бири – стоицизмден келип чыкъкъан. Такълидийлик назариеси боюнджа тиль этрафтаки сеслерге уймасы нетиджесинде пейда олды. Сёзлернинъ адлары бу предмет, адисе, арекетлернинъ чыкъаргъан сеслеринен багълы олып къоюла. Инсан этрафтаки

табиат сеслерни акс этмек, текрарламакъ истей, бунунънен берабер, этрафтаки сеслер адамнынъ нутукъ аппараты имкянларынен, якъын олса да, толусынен акс этильмей.

Асырлар девамында сес тасвирлейиджи лексиканынъ огренилюви чокъусы алимлерни, тедкъикъатчыларны меракъландырып кельмекте. Амма, фен оларакъ, бу меселенинъ огренилюви XIX асырдан башлана.

Инсан аяттаки предметлернинъ, адиселернинъ, арекетлернинъ тюрлю давушларыны эшитип, оларгъа такълит этмек, «эшитильмеген» адиселерни, арекетлерни исе оларны тасавур этип, ис этип, бу шейлерден пейда олгъан дуйгъулар, ассоциация нетиджесинде адландырмакъ тырыша.

Лингвистик эдебиятта бу къатламнынъ чешит адлары бар: идеофон, такълидий сёз, мимема, имитатив, сес тасвирлейиджи сёз, ономатопоэтик сез я да ономатоплар, тасвирий сёз, сес темсиллейиджи сёз, мимема, идеофон. Тильшынаслыкъта такълидий сёзлер акъкъында тюрлю нокътай-назарлар пейда олды. Базы алимлер эр сёзде шекиль ве мундеридже арасындаки багъыны тапмагъа тырыштылар, дигерлери исе, бу нокътай-назарнен разы олмадылар.

Сес тасвирлейиджи лексикасы 2 чешиттен ибарет: этрафта эшитильген сеслерге такълит этюв нетиджесинде пейда олгъан лексика ве сес тимсаллейиджи лексика, яни инсаннынъ назар (корюв), къокъу, лезет ве башкъа дуйгъулар, ис этюв (сезги), ассоциация нетиджесинде мейдангъа кельген лексика.

Лингвистик эдебиятта бойле фикир юрьсетиле ки, такълидий сёзлер муим дереджеде бутюн къалгъан лугъат теркибине къаршы туралар. Шу себептен базы тедкъикъатчылар бу сёзлер бутюн лугъат теркибине, фонетик ве, базы алларда, грамматик къанунларгъа зайыф бойсуналар ве муим фонологик системасыны тешкиль этелер.

Базы алимлер такълидий сёзлер тюрлю дуйгъуларны (къуванч, къоркъу, агъры, айрет, зевкъ ве ил.) акс эткенлери ичюн, оларны нидалар сырасына кирсетелер.

Нидалар исе пек къадимий сёз чешити сайылалар, олар, дуйгъуларгъа нам къоюв вазифесини беджермейип, тек дуйгъуларны ифаделейлер.

Базы грамматикаларда такълидий сёзлерни нидаларгъа я да зарфларгъа къошкъанына бакъмадан, оларнынъ бир сыра фаркъ этиджи аляметлери ве хусусиетлери бар.

Такълидий сёзлернинъ нидалардан энъ эсас фаркъы: нидаларда бойле изченлик къайд этиле: дуйгъу (себеп) – ферияд (нетидже, хуляса); такълидий сёзлерге бакъкъанда исе бойле изчеликни къайд этмек мумкюн: дуйгъу (фикир) – тюшондже, тасавур (себеп) – умумийлешкен такълидийлик (нетидже).

Алимлернинъ таснифлерини огренип, такълидий сёзлерни бойле эсас группагъа айырмакъ мумкюн:

1. инсан давушлары: *хур, ик, ынъкъ*;
2. айван ве къушларнынъ сеслеринен багълы такълидий сёзлер: *кокарекок, чивильдемек, мияв, афырмакъ*;
3. этрафтаки табиятта эшитилген сеслерге такълит этювлер: *такъ, шыр, гудюр, пат*;
4. бала сёзлери: *мам-мам, пыш*.

ТИЛЛЕРНИНЪ ТЕРАКЪКЪИЯТЫ

Инсанлар иптидаий джемиетнинъ биринджи девирлеринде башта къоранта-къоранта, сонъра исе урукъ-урукъ олып яшагъанлар. Урукъ адамлар коллективининъ энъ кучюк ве къадимий къысмыдыр. Урукълардан къабилелер тешкиль олунгъан. Эр бир урукънынъ ве къабиленинъ алякъа вастасы оларакъ урукъ ве къабиле тили олгъан.

Яшагъан еринден кочип кеткен къардаш къабилелер малюм ичтимаий-икътисадий шараитлерде бир тильнинъ тюрюлю шивелеринде лаф эткен къабилелер къабиле иттифакъларына къошулалар. Къабиле иттифакъларынынъ озь умумий тили ола, амма бундан гъайры къабиле тиллери, къабиле иттифагъы тилине коре, шиве алында къулланылалар.

Къабиле иттифагынынъ кочебе алдан ерлешюв алына кечюви ве терекъкъият этюви иле халкълар тешкиль оларар. Халкъларнынъ пейда олувынен берабер халкъ тиллери де пейда ола.

Къырымтатар халкъы Къырымда яшагъан къадимий халкълардан мейдангъа келип, онынъ тили де эски заманлардан башлап яваш-яваш шекилленип кельген. Къырымда къадимий заманлардан берли киммерийлер, скифлер, юнанларнен берабер тюрк къабилелери яшап кельдилер. IV-нджи асырдан башлап тюрк къабилелери ерли киммерийлер, скифлернен къарышып Къырым халкъынынъ негизини тешкиль этелер. Бу къарышув нетиджесинде тюрк тили устюн чыкъа, киммерийлер ве скифлернинъ къалымтылары къадимий тюрк тилинде лаф этмеге башлайлар.

Къырымтатар тили X-XI асырларда малюм ичтимаий-тарихий шараитлерге коре халкъ тили алында шекиллене башлады.

Джемиетнинъ белли бир тарихий шараитинде халкълар терекъкъият этип, миллет оларар. Шу мунасебет иле халкъ тиллери миллий тиллерге айланалар.

Миллий тиллернинъ инкишафы бир къач себеп иле багълыдыр. Биринджиден, бир де бир мемлекетте девлет тили оларакъ къабул этильген тиль этрафлыджа инкишаф эте. Шу девлетте къулланылгъан башкъа тиллернинъ статусы, девлет тилине коре, сынъырлангъан ола ве олар толу аджымда терекъкъият этип оламайлар.

Эр бир тиль, биринджиден, озюнинъ ички имкянлары эсасында зенгинлеше, инкишаф эте. Кунъделик яшайышта янъы тюшонджелерни тиль вастасынен ифаде этмек ичюн тиль теркибинде янъы сёзлер пейда ола, ибарелер тизиле (меселя, умумхалкъ, тынчлыкъсевер, тильшынас, эдебиятчы, сёз бирикмеси ве башкъалары).

Миллий тильнинъ зенгинлешюви факъат ички имкянларнен сынъырланмай. Эр бир тиль башкъа тиллерден озь ихтияджына коре сёз ала. Эр бир тильнинъ лугъат теркибинде башкъа халкъларнынъ тиллеринден белли микъдарда сёз ве ибарелер кирип ерлешкен. Меселя, къырымтатар тилинде

юнан, иран, арап, рус ве рус тили вастасынен Авропа халкълары тиллеринден алынган сёзлер бар.

Тиль эр вакыт денъишип турган адиседир. Тиль джемиетнинъ терекъкъияты иле багълы алда инкишаф эте. Тильнинъ инкишафы эки эсас процесстен, яни **дифференциация** ве **интеграциядан** ибареттир.

Дифференциация адисесине коре, бир тильнинъ шивелери арасында фаркълар пейда ола.

Интеграция процесси нетиджесинде бир тильнинъ бир-бирине коре баягъы фаркъы олган шивелери озь фаркъларыны джойып бир умумий тильге чевирилелер.

Тиль терекъкъиятындаки бу эки чешит денъишовни эм къабиле тиллеринде, эм де халкъ тиллеринде расткетирмек мумкюн.

Бири-бирине якъын ве къардаш къабилелер бир умумий къабиле иттифагъына бирлешелер ве бунынъ нетиджесинде бирлешкен къабилелернинъ тиллери де къабиле иттифагъынынъ умумий тилине айлана. Бойле денъишов интеграциягъа мисаль ола. Эдебий тильнинъ шекилленюви нетиджесинде шиве фаркълары яваш-яваш ёкъ олып кетелер, тильде умумийлик мейдангъа келе. Миллий тиллернинъ пейда олувында да интеграция процесси эсас роль ойнай.

Иптидаий джемиетте бир къабиле тилинде (шиведе) лакъырды эткен джемиет малюм ичтимаий шараитте территория джеэттен даркъала, къабиленинъ эвельки умумий тили де шу мунасебеттен айры къардаш шивелерге болюнип кете. Бойле денъишов дифференциациягъа мисаль ола.

Бойлеликнен, тиль теракъкъиятында пейда олган дифференциация ве интеграция адиселери озь маиети джеэтинден бири-бирине къарама-къаршы процесслердир, оларнынъ нетиджелери де чешит тюрлюдир.

КЪЫРЫМТАТАР ТИЛИНИНЪ ШЕКИЛЛЕНЮВ ТАРИХЫ

Къырымтатар халкъы Х асырда Волга-Дунай (Итиль-Туна) бойларына келип ерлешкен тюркий къыпчакъ къабилелерининъ бу ерлерге IV асырдан

башлап кельген тюркий хуннлар, печенеглер, аварлар, хазарлар, булгъарлар ве огъузлар киби къабиле, этнослар иле къарышмасындан пейда олгъан, XII асырнынъ сонъларында шекилленген тюркий миллеттир.

Къыпчакълар пек эски тюркий къабилелерден бири сайылалар. Миляттан эвельки асырларда олар динлин ады иле белли эди, Къытайнынъ шаркый тарафында яшагъан европа сымалы – сары ве кызыл сачлы, кок козьлю, къамбур бурунлы халкъ экенлер. Милятнынъ IV асырларында олар Эртиш озени бойларына кочтилер. VII асырда Арал денъизи янында «Кимек эли» адлы къабилелер иттифагъыны къурдылар. Бу территорияда олар сельджукъ огъузлары иле къарышып яшагъанлар.

IX асырда огъузлар ве базы къыпчакълар Иракъ, Иран ве Бизанс (Византия) тарафына, къыпчакълар ве базы огъузлар исе Волга ве Дунай тарафларына кочтилер.

Къыпчакълар эки группадан ибарет эдилер Сарулар ве Къуманлар. Къуманлар чокъча огъушлашкъаны иле фаркълана эдилер.

Дешт-и-Кыпчакъ адлы виляетте ерлешкен бу халкъ могъол истилясына къадар бир девлет къуруп етиштирмедилер. Буна бакъмадан, оларда язма эдебият ве эдебий тиль олгъаны шубесиздир. Бу тиль къыпчакъ шивесининъ лексик элементлери иле къарышкъан эски уйгъур – хакъание («Къудаткъу Билиг») тили олып, ады «Дешт тили» ве "Къырым тили" эди. 1220 сенелерде Махмуд Къырымлы «Юсуф ве Зулейха» адлы манзум къыссасыны шу тильде язгъан. Бу эдебий тиль къыпчакъларнынъ лакъырды тилинден фаркъ эте эди.

Могъоллар Къырымны 1239 сенеси ишгъаль эттилер. Олар кельгининен Къырымнынъ тюркий олмагъан этносларынынъ буюк бир къысмы тюркийлешкен эди. 1295-1303 йылларда тертип этильген «Кодекс Куманикус» лугъатында Къырым къуманлары озьлерине «татар халкъы», тиллерине «татар тили» дегенлери къайд этильген. Бу лингвистик эсер Къырым къуманларына аит лакъырды тилининъ пек къыйметли абидеси сайыла.

Чингизханнынъ торуны Батый 1249 сенеси ось ичине Шималий Къавкъаз, Къырым, Молдавия, Къазан, Башкъырт ве Мордва топракъларыны ве Хорезмнинъ бир къысмыны запт этип, Алтын Орду девлетини къурды. Девлетнинъ ресмий тили «дешт тили» олды, Токътамыш, Тимур Къутлугъ ве сонъки орду ханларынынъ ярлыкълары шу тильде язылгъанлар. Девлет весикълары ве эдебий эсерлер арап ве уйгъур элифбеси иле языла эдилер. XIVасырнынъ сонъларында «дешт тили» Хорезм ёлунен Орта Асиягъа яйылды ве "чагъатай тили» адыны къазанды. «Алтын Орду эдебияты" деврине кирген бедий эсерлер: «Огъузنامه», «Чингизنامه», «Мираджنامه», «Мухаббетنامه», «Къыссас-и Рабгъузий», "Нехджю-ли Ферадис», "Хосрев ве Ширин" эдебий дешт тилине чешит шивелернинъ лексик ве грамматик элементлери иле къарышыкъ беш чешит тиль иле язылгъанлар. Сейф Сарайнинъ «Гулистан би-т тюркий» эсери исе 1391 сенеси Мысырда, Къырым къуманларынынъ шивеси олгъан «дешт тили» иле язылгъан, лугъат теркиби "Кодекс Куманикус» иле айныдыр.

XIII-XIVасырларда Мысыр ве Суриееде къуман-къыпчакъ тилинде бир сыра лугъатлары тертип этильди. Къырымнынъ къуман-къыпчакъ тилини XV асырда Къырымдан Украинагъа кочкен эрменилер лакъырды тили, укъукъ весикълар ве дин тили оларакъ XVII асырнынъ сонъларына къадар къуллана эдилер.

Чагъатай тили Къырым ханлыгъынынъ девлет ве эдебият тили XVI асырнынъ орталарына къадар къулланылды. Ханларнынъ ярлыкълары, Менъли, Сахиб, Борагъазы Герайларнынъ шиирлери шу тильде язылгъан.

Айны вакъытта, османлы турк тилининъ шиддетли тесири даа да арты. Хан Саадет Герай заманындан башлап (1524-1532) османлы турк тили Къырымда ресмий тиль статусыны къазанды, чагъатай тили иле язылгъан весикъларнынъ энъ сонъкиси 1601 сенеси иле бельгилене.

Османлы турк тили Къырымнынъ язма тили оларакъ XVIII асырнынъ сонъуна, яни 1783 сенесине къадар къулланылды. Чагъатай тили киби, османлы турк язма тили де Къырым халкъынынъ лакъырды тили дегиль эди.

Ханлар Сарайынынъ эркъан ве эхли, укюмран табакъа, Къырым ордусы ве чѣль эалиси – къыпчакъ къуман-ногъай, дженюп ве дагъ эалиси (татлар) – огъузлашкъан къыпчакъ шивелеринде лакъырды эте эдилер.

1783 сенеси Русие Къырым девлетини запт эткен сонъ, чокъусы къырымтатарлары къоджаман девлетлернинъ топракъларыны ташлап иджрет эттилер.

1883 сенеси «Терджиман» газетасыны чыкъармагъа башлагъан Исмаил бей Гаспралы матбуат тили оларакъ земаневийлештирилъген османлы тилини сечип, онъа къырымтатар халкъ тили, башкъа тюркий тиллерни, рус ве франсыз тиллеринден лексик, морфологик элементлерни къошты. Бу эдебий тиль «Терджиман тили», «гъарбий тюрк тили», «Гаспринский тили» ве «тюрк-татар тили» адлары иле беллидир. Оны къырымтатар тилинде тасиль алгъан табакъа къолайджа анълай эди.

1905 сенесинден сонъ тюркий халкълар озь ерли миллий эдебий тиллерини яратув аркетни башладылар. Къырымда бу гъаени 1906 сенеси Къарасувбазарда тешкиль этильген «Учкъун» тешкилятнынъ азалары илери сюрдилер. 1917 сенесининъ девриминден сонъ миллий зиялылар огъуне эмекчи кой ве шеэр халкъы анълагъан, миллий эдебий тильни яратув вазифеси къоюлды.

Къырымтатар миллий язма тили къайсы шиве эсасында олмалы меселеси устюнде тартышмалар 1934 сенесине къадар девам этти. Манзум (шиирий) эсерлернинъ чокъусы чѣль шивесинде, икяелер орта ёлакъ шивесинде, меджмуадаки макъалелер, тиль, эдебият, дин, медениет меселелери иле багълы тедкъикъатлар "Терджиман" тили иле язылдылар. Къырымда 1924, 1927, 1929, 1934 сенелери эдебий тиль, элифбе ве имля меселелерине багъышлангъан конференциялар отъкерильди. Орта ёлакъ шивеси эдебий тильнинъ эсас шивеси оларакъ 1924 сенесиндеки конференциясында къабул этильди. 1924 сенеси арап алифбеси ислях япылды. 1928 сенеси ССДжБ (СССР) девринде къырымтатар графикасы латин элифбесине кечирилди, 1938 сенеси исе латин язысы ерине кирилл язысы къулланылып башланды.

1936-1941 сенелери Къырымда «татар тилининъ» ильмий эсасларыны къурув, мектеп дерсликлерни, терминологик, имля ве терджиме лугъатларны тертип этюв ишлеринде У. Куркчи, Э. А. Къуртмоллаев, А. Бакъкъал, А. И. Ислямов, Р. М. Муллина, А.Н. Батырмурзаев ве дигерлери фааль иштирак эттилер.

1944-1990 сюргюн йыллары, къырымтатар халкъы, башлангъыч, орта мектеплерде, алий окъув юртларында тасильни рус тилинде алып, тили де ёкъ олуп башлады. Тек 1968 сенеси Ташкент девлет педагогика институты (ТДПИ) филология факультетинде «татар тили ве эдебияты» кафедрасы тешкиль олунгъан сонъ, «Ленин байрагъы» газетасы ве «Йылдыз» междмуасы чыкъып башлагъан сонъ А. М. Меметов, А. С. Акъмоллаев, И. А. Керимов, А. С. Изидинова, Усеин Куркчи, Басыр Гафаров къырымтатар тили ве эдэбияты иле багълы мевзуларда ильмий тедкъикъатлар иле огърашып башладылар. 1990 сенеси Къырымгъа къайткъандан берли къырымтатар тилини огренюв ве огретюв, оны янъыдан миллетнинъ лакъырды ве бильги алув тили япмакъ ишлеринде янъы бир адым атылды.

КЪЫРЫМТАТАР ЯЗЫСЫНЫНЪ ТАРИХЫ

Язы халкънынъ медений севиесини косьтерген муим васталардан биридир. Бизге шимди малюм олгъан тюрк халкълары язысынынъ тарихы Орхон-Енисей язысындан, яни VI-нджы асырдан башлана. Бу язы Скандинавия руналарына бенъзегени ичюн илимде онъа «руний», «тюрк руний» язысы я да тапылгъан ерине коре «Орхон-Енисей язысы» дейлер.

Къадимий тюрк язысы кенъ илим алемине XVIII асырда белли ола. Енисей ве Орхон озенлери бойларында тапылгъан ташларда олгъан язылар чокъ вакъыт девамында адамлар ве алимлер ичюн сыр олып кельди. Биринджи оларакъ къадимий тюрк языларыны Данимаркалы тильшынас В. Томсен ве рус алими В. Радлов окъумагъа мувафакъ олдылар.

Тюрк руний язылары белли тюрк ханларынынъ (Культегин, Бильге Къагъан, Тонюкбукъ, Унгин, Куличур, Моюнчур ве башкъалары)

хатирелерине кьоюлган мезар ташларында сакъланып кьалган. Бу языларны алтын, кумюш, кемик, агъач ве чамурдан япылган эшьяларда да расткетирмек мумкюн.

Бизим эждатларымыз кьадимий тюрк девринде чешит языларнынъ элифбелеринен файдаландылар. Орхон-Енисей языларындан сонъ, энъ зияде кьулланылган ве кениш даркьалган уйгьур язысыдыр. Илимде кьулланылып кельген «уйгьур язысы» тарихий менбаларда башкъа терминлернен адланган эди. Махмут Къашгъарлы бу языгъа озюнинъ дюньягъа мешур «Диван-у лугъат-ит тюрк» эсеринде «тюркче язы» дей. Арап-фарс менбаларында исе «уйгьур язысы», «могьол язысы» деген адлар да расткеле.

Уйгьур язысы согьот язысынынъ шекилленген бир чешитидир. Бу язы согьотлар ве тюрк кьабилелернинъ тарихий, ичтимаий-сиясий ве медений алякъалары нетиджесинде VI-VIII асырларында пейда ола. Эждатларымыз согьот язысыны тюркийлештирген сонъ, оны озь тиллерининъ кьанунларына бойсундырдылар. Шунинъ нетиджесинде эвелькисинден бутюнлей айырылып турган янъы элифбе мейдангъа кельди.

Уйгьур язысы башкъа языларнынъ шекилленювине де эсас олды. VIII асырда ондан могьол язысы, могьол язысындан исе маньчжур язысы айырылып чыкьты. Алтын Орду девринде уйгьур язысы энъ кенъ даркьалган язылардан бири эди.

Уйгьур элифбесинде арифлернинъ сайысы чокъ дегиль; джеми оларакъ он секиз дане эди. Элифбеде арифлер аз олгъаны ичюн, эр бир ариф бир кьач сесни ифаделеген. Базы вакьытлары арифлерге диакретик бельгилери де кьоюла эди. Чешит тюрлю имля усуллары ве кьошма график шекиллер васталары иле тюрк тилининъ муреккеп сес теркибини акс этмек ичюн баягъы имкянлар олган. Элифбеде созукъ сеслерни ифаделеген учь ариф (элиф, вав, йо) кьулланылган, амма оларгъа график шекиллер кьошув нетиджесинде ог ве арт сыра созукълары языда бири-биринден айырылган: «а - э, ы - и, у - ў, о - ъ». Язынынъ бу хусусиети онынъ тюрк тиллерининъ сингармонизм (сеслер уйгьунлыгъы) кьаидесине бойсунгъаныны косьтере.

Тутукъ сеслер теркибинде бир сыра арифлер бир къач сесни ифаделеген:
б-п, т-д, к-г, х-гъ, ч-дж-ж.

Тюрк халкълары уйгъур язысыны бир къач асырлар девамында къулланып кельдилер. Шунунъ ичюн онынъ заманы ве ерине коре бир-биринден фаркъ эткен шекиллери де олгъан. Турфанда тапылгъан абиделернинъ язысы согъот язысынынъ шеклине якъындыр. XIV-XV асырларда Орта Асияда къулланылгъан уйгъур язысы махсус (диакретик) бельгилери иле эвельки язы шеклинден айырыла.

Уйгъур языларынен олгъан метинлер эки чешитте эди: оларнынъ бир къысмы тѣпеден ашагъы, экинджиси исе сагъдан солгъа язылгъандыр.

Орхон-Енисей ве уйгъур язылары иле абиделер шимдики джеми тюрк тиллерининъ тарихий инкишафыны огренмек ичюн умумий менбадыр.

Х асырда Къараханлылар девлетинде ислям дини ресмий дин оларакъ къабул олуна ве шу мунасебет иле арап язысы тюрк халкълары арасында кенъ даркъала. Лякин Орта Асияда яшагъан тюрк халкълары XV асырнынъ сонъуна къадар уйгъур ве арап языларыны параллель суретте къулланып кельдилер ве XVI асырдан башлап уйгъур язысынынъ ерини арап язысы бутюнлей къаплап ала.

Къырымтатарлар даа бир къач юз йыл девамында, 1928-нджи сенесине къадар, арап арифлери эсасында мейдангъа кетирилген элифбени къулландылар. Шу себептен бизим пек чокъ тарихий, медений асабалыгъымыз арап элифбеси темелинде эски къырымтатар языларынен эбедийлештирилгендир. Шуну да къайд этмек керек ки, арап элифбеси алимлеримиз тарафындан бир къач кере ислях этильди. Исляхатчылардан биринджиси Исмаил Гъаспралы эди. О, элифбемизни саделештирмек макъсады иле, языда созукъ сеслерни акс этмек ичюн махсус бельгилер ишлеп чыкъарды.

Тюрк халкълары арасында кенъ даркъалгъан элифбелеринден бири латин элифбесидир. Бу элифбенен XIII асырнынъ сонъунда къырымтатар тилининъ лугъаты «Кодекс Куманикус»нынъ базы болуклери язылгъандыр. Амма

ресмий оларакъ кырымтатарлары латин элифбесини 1928-де къабул эттилер ве он йыл девамында, 1938-нджи сенесине къадар оны къулландылар. 1938 сенесинден башлап кырымтатарлары, сабыкъ Советлер Бирлигинде яшагъан башкъа тюрк халкълары киби, кирилл элифбесине кечмеге меджбур олдылар ве бу кунге къадар рус элифбеси эсасында мейдангъа кетирилген элифбени къулланып кельмектелер.

Земаневий кырымтатар язысы 37 бельгиден ибареттир. Олардан 35 данеси ариф ве 2 данеси (ъ, ь) ишареттир. Рус элифбесинден земаневий кырымтатар элифбеси 4 сес иле фаркълана: *гъ, къ, дж, нь*.

ТИЛЛЕРНИНЪ ТАСНИФИ

Ер юзюнде еди бинъге якъын тиль бар. Буларнынъ эксериети милий ве халкъ тиллеридир. Базы бир ерлердеки къабиле тиллери де шу эсапкъа кирелер.

Миллий тиллер озьлерининъ ер юзюнде даркъалувынен ве шу тиллерде лакъырды эткен адамларнынъ сайысы джеэттен бир дегиллер: базы тиллер буюк территорияларда даркъалып, шу тиллерде лакъырды эткен инсанлар чокъ. Кичик территорияларда даркъалгъан тиллерде микъдар джеэттен аз инсан лакъырды этел. Дюнъя юзюнде энъ зияде даркъалгъан тиллерден англиз, чин, инд, рус, франсыз, испан, арап, португъал тиллерини косътермек мумкюн. Шимдики вакъытта ресмий оларакъ англиз, испан, арап, франсыз, немсе ве рус тиллери халкъара тиллери деп сайыла. Халкъара ресмий весикъалары шу тиллерде языла.

Ер юзюндеки тюрк тиллерининъ огренилюви XI асырдан башлана. Махмут Къашгъарлы «Диван-у лугъат-ит тюрк» эсеринде тюрк къабилелерининъ тиллерини этрафлыджа огренип, башкъа тиллернен тенъештирди. Авропада тиллерни бир-бирине тенъештирип огренилюви XVIII асырнынъ сонъунда ве XIX асырнынъ башында башлана.

Тиллерни огренюв усуллары

Лингвистик тедкыкыят усулы олгъан **кыясий-тарихий** усул фонетик, морфологик ве лексик-семантик хусусиетлерини бир-бирине тенъештирип огренювинде, олар арасындаки бенъзев ве фаркъларны тайын этювде ярдым эте. Шунунъ ичюн де бойле огренювге **кыяслав усулы** дейлер. Бу усулнен тиллернинъ факъат шимдики алы дегиль, оларнынъ кечмиштеки тарихий алы, эскирип къалгъан шекиллери де огрениле. Шунунъ ичюн бу усулгъа **тарихий усул** дейлер. Демек, кыясий-тарихий усул бир къач тиллерни, шимдики тири, джанлы тиллернен бир сырада, гъайып олгъан олю тиллерни де, тарихий джеэттен тенъештирип огренген эсас усулдыр. Бу усулнен тиллерни огренген ве озь лингвистик эсерлеринен дюньяда танъылгъан алимлер XIX асыр тильшынасларындан даниялы Расмус Раскны (1787-1832), немсе алимлери Франс Бопп (1791-1867) ве Якоб Гриммни (1785-1863), рус алими академик Александр Востоковны (1781-1864) косьтермек мумкюн. Бу алимлер тюрлю къоранталаргъа аит олгъан тиллерни тенъештирип огренювге, тарихий талиль этювге, тасвирлевге наиль олдылар.

Тиллерни кыясий-тарихий усулнен огренювнинъ мейдангъа кетирилюви тильшынаслыкъны фен оларакъ танытты.

Кыясий-тарихий усулнынъ етишмемезликлери шундан ибарет ки, бу усулнен факъат язма эсерлери олгъан тиллерни тедкыкык этмек мумкюн. Бу усул тиллернинъ теракъкыят ёлларыны ачыкъ-айдын косьтермей. Бунъа бакъмадан, земаневий тильшынаслар кыясий-тарихий усулы иле кенъ къуллааналар.

Тиллернинъ генеалогик таснифи

Тильшынаслыкъта кыясий-тарихий усулнынъ махсулы олгъан тиллернинъ **генеалогик таснифи** мейдангъа кельди. Бу таснифке коре, тиллер бир умумий менбадан келип чыкъкъаны белли ола. Сёзлер ве оларны тешкиль эткен сеслер, ялгъамалар якъынлыкъ, бенъзевине эсасланып группаларгъа айырылалар.

Бир умумий менбадан келип чыккыан тиллер **къардаш тиллер къорантасыны** тешкиль этелер.

Тиллер къорантасы къардаш тиллернинъ пек буюк, балабан группасы эсаплана. Тиллер къорантасы ичинде бир къач тиллер группасыны айырмакъ мумкюн. Меселя, инд-авропа тиллери къорантасы бир-бирине якъын олгъан инд тиллери, иран тиллери, славян тиллери, герман тиллери, роман тиллери ве башкъа бир къач тиллер группаларына айырыла. Буюк къоранталар пытакъларгъа болюнелер. Тиллер пытакълары озъ невбетинде даа бир къач кичик группаларгъа айырылалар. Меселя, славян тиллер пытагъы бойле кичик группаларгъа болюне: шаркъий славян тиллер группасы (рус, украин, белорус тиллери), гъарбий славян тиллер группасы (поляк, чех, словак, полаб, лужик тиллери) ве дженюбий славян тиллер группасы (болгъар, серб, хорват, словен тиллери).

Меселя, къардаш рус ве украин тиллерни тенъештирсек, рус тилиндеки **о** сесинен олгъан дом, нож, конь, род, кошка киби сёзлер украин тилинде **и** (**i**) дiм, нiж, кiн, рiд, кiшка киби айтыла.

Къырымтатар тилинен къардаш къаракълпакъ тилиндеки бир къач сёзлерни тенъештирсек, бойле фонетик денъишмелерни коръмек мумкюн: къырымтатар тилиндеки **баш**, **башкъа**, **ягъмур**, **ёл**, **учь**, **учмакъ**, **бинъ**, **бурун**, **буз** сёзлери къаракълпакъ тилинде **бас**, **баск,а**, **жампыр**, **жол**, **уш**, **ушыу**, **мыц**, **мурын**, **муз** олур.

Бу мисаллер ашагъыдаки сес мувафыкълыгъыны косьтере:

- 1) къырымтатар тилинде **ш** тутукъ сеси къаракълпакъ тилиндеки **с** тутугъына тенъ;
- 2) къырымтатар тилиндеки сёз башындаки **й** тутукъ сеси къаракълпакъ **ж** тутугъына тенъ;
- 3) къырымтатар тилиндеки **ч** тутугъы къаракълпакъ **ш** тутугъына мувафыкъ;
- 4) къырымтатар тилиндеки сёз башындаки **б** тутукъ сеси къаракълпакъ тилинде **м** тутукъ сесине тенъдир.

Къардаш тиллерни кыясий-тарихий усулнен огренювнинъ муим ильмий эмиети бар. Чюнки тильшынаслыкынынъ шу усулы къардаш тиллернинъ тераккъият ёлларыны айдынлата.

Дюнья юзюнде даркъалгъан буюк тиль къоранталары булардыр:

- 1) инд-авропа тиллери,
- 2) семит тиллери,
- 3) хамит тиллери,
- 4) фин-маджар тиллери,
- 5) алтай тиллери,
- 6) иберит-къавкъаз тиллери,
- 7) чин-тибет тиллери,
- 8) дравид тиллери,
- 9) индонез тиллери ве башкъалары.

Олар озь невбетинде пытакъларгъа болюнелер. Месея, энъ буюк ве терен огренильген инд-авропа тиллери къорантасы озь ичине ашагъыдаки тиль группаларына болюне:

1. Инд тиллери (къадимий инд я да санскрит тили (олю тиль), орта инд тили, янъы инд тиллери (шимдики хинди, урду ве бенгал тиллери)).

2. Иран тиллери (таджик тили, афгъан я да пушту тили, осетин тили, къурд тили, белудж тили, согъд тили (олю тиль), къадимий аджем (фарс) тили, орта фарс я да пехлевий тили, янъы фарс тили).

3. Славян тиллери (рус тили, украин тили, белорус тили (шаркъий группа); поляк тили, чех тили, словак тили, луджик тили, полаб тили (олю тиль), кашуб тили (гъарбий группа); болгъар тили, серб тили, хорват тили, словен тили, македон тили (дженубий группа)).

4. Балтыкъ тиллери (литва тили, латыш тили, латгал, къадимий прус тили (олю тиль)).

5. Герман тиллери (гот тили, бургунд тиллери (шаркъий группа); дания, швед, норвег, исланд тиллери (шималий группа); немсе, инглиз, голланд ве фламанд тиллери (гъарбий группа)).

6. Италий я да роман тиллери (итальян, франсыз, провансал, португгал, испан, рет-роман, румын, молдаван тиллери). Роман тиллери олю латин тилинден келип чыккыанлар.

7. Кельт тиллери (ирланд, шотланд, уэйлз, бретон тиллери).

Юнан, албан, эрмени тиллери ич бир группагъа кирмейлер, эр бири айры-айры оларакъ яшап кельмектелер.

Алтай тиллери къорантасына:

1) тюрк тиллер,

2) моғьол тиллери кирелер.

Тюрк тиллерине кырымтатар, турк, гъагъауз, туркмен, азербайджан, озьбек, къазах, кыргыз, къаракъалпакъ, уйгъур, татар (къазан), башкырт, чуваш, якъут, кыумыкъ, ойрот, хакас, тува, шор, ногъай, балкыар (къарачай) ве башкы тиллер кирелер.

Кырымтатар тили Алтай къорантасындаки тюркий тиллер группасына кире. Земаневий тюркий тиллер къорантасына шу тиллер кире: кырымтатар, турк, озьбек, азербайджан, туркмен, къазах, кыргыз, уйгъур, къазантатар, башкырт, чуваш, якъут, хакас, гагауз, къарачай-балкыар, кыумыкъ, ногъай, тува, алтай, шор, чулум. Булардан чуваш ве якъутларнынъ тилини башкы тюркий халкылар анъламайлар. Тиллернинъ къалгъанларыны бири-бирине якъынлыгъы джеэттен эки группагъа айырмакъ мумкюн: **огъуз группасы:** турк, туркмен, азербайджан ве **кыпчакъ группасы:** къазах, кыргыз, озьбек, уйгъур, къазантатар, башкырт ве башкыалары. Бир группа ичинде олгъан тиллерде лакырды эткенлер, башкы группанынъ тиллерине коре, бири-бирини якъыджа анълайлар. Кырымтатар тили эм огъуз, эм кыпчакъ тиллери къарышмасындан пейда олгъан, эки чешитке аит хусусиетлерини ташый. Тюркшынаслыкыта тюркий тиллерни джографик, фонетик, хронологик (тарихий), генеалогик принциплерине коре чешитлерге айырув, тасниф япув иле шу алимлер огъраштылар: В. А. Богородицкий, В. В. Радлов, Ф. Е. Корш, А. Н. Самойлович, Г. И. Рамстедт, А. Рясянен, С. Е. Малов, И. Бенцинг, К. Г.

Менгес, Н. А. Баскаков. Бу таснифлер арасында энъ аз итиразлар догъургъан А. Н. Самойлович (1922-те) ве Н. А. Баскаковнынъ таснифлери сайыла.

А. Н. Самойлович тюркий тиллерни 6 группагъа айыра:

- 1) **булгъар, р-группасы:** эски булгъар, чуваш тиллери;
- 2) **уйгъур, д-группасы:** эски уйгъур, тува, тофалар, якъут, хакас тиллери;
- 3) **къыпчакъ, тау-группасы:** татар, башкъырт, къзаха, къыргъыз, алтай, къарачай-балкъар, къумыкъ, къырымтатар тиллери;
- 4) **чагъатай, тагъ-лыкъ группасы:** земаневий уйгъур, къыпчакъ шивелерден айры озъбек тили;
- 5) **къыпчакъ-туркмен, тагъ-лы группасы:** хива-озъбек, хива-сарт тиллери (олар айры тиллер сайылмайлар);
- 6) **огъуз, ол-группасы:** турк, туркмен, азербайджан, къырымтатар тилининъ ялы бою шивеси.

Къырымтатар халкъ тили учъ шивеге айырыла: къыпчакъ-ногъай (шималь, яни чёлъ шивеси), къыпчакъ-къуман (орта ёлакъ шивеси), къыпчакъ-огъуз (дженюп, яни ялы бою ве дагъ шивелери). "Кодекс Куманикус"нынъ фонетик элифбесинден корюне ки, даа XIII асырнынъ сонъларында Къырым къуманларынынъ тилинде [e] созугъы тек сёз тамырларында расткельген, аффикслерде исе шимдики [e] ерине огсыра [a] къулланылды: *men-dä, biz-lär, yer-gä*.

Н. А. Баскаковнынъ иляве этильген таснифи исе тарихий фонология принципи эсасында япылгъандыр.

Тиллернинъ морфологик джеэттен таснифи

Тиллерни **морфологик** джеэттен тасниф япкъанда оларнынъ къардашлыгъына дегиль де, сёзлернинъ тизиллов джеэттен чешитлигине эсаслана. Морфологик таснифке коре, тиллер дёрт группагъа болюнелер:

- 1) аморф тиллер,
- 2) агглютинатив тиллер,

3) флектив тиллер,

4) полисинтетик тиллер.

Аморф тиллерде сёзлер джумледе бири-биринен догърудан-догъру бирикип, багъланып келе; сёзлер арасындаки синтактик мунасебет сёз теркиби, ургъу, ярдымджы сёзлер вастасынен ифаделене. Аморф тиллерге чин, тибет, бирма тиллери кире. Бу группадаки тиллерге аит бир де бир сёз тюрлю контекстлерде чешит тюрлю мана ташыр ве чешит вазифеде беджере билир. Месея, чиндже «айлыкъ раатлыкъ» мананы анълаткъан *игэ юэди сюси* бирикмесинде *сюси* (раатланув) сёзю исим манасында кельсе, «бир аз раатланмакъ керек» манасыны бильдирген *я о сюси ися* бирикмесинде *сюси* сёзю фииль вазифесинде келе.

Агглютинатив тиллерде эр бир грамматик мана, адет узьре, айры ялгъама иле ифаделене. Бойлеликнен, бир сёз тамырына бир-бири артындан бир къач ялгъама къошула билир. Месея, къырымтатар тилинде бири-бири артындан сёз япыджы, чокълукъ, мулькиет, келиш ялгъамалары къошула билир: иш (тамыр) + чи (сёз япыджы) + лер (чокълукъ) + имиз (мулькиет) + ге (догърултув келиши).

Агглютинатив тиллерге алтай (я да туран) къорантасына аит тиллер, шу джумледен къырымтатар тили, фин-маджар тиллери, иберий-къавкъаз тиллери, дравид тиллери кирелер.

Флектив тиллерде бирден зияде грамматик мана, эсасен, бир ишаретнен (флексиянен) ифаделене.

Флексия эки чешитте ола: тышкъы ве ички флексия.

Тышкъы флексия сёзнинъ сонъуна къошулып кельсе, ички флексия сёз тамырында сес денъишовинен акс олуна. Экиси де сёзни грамматик джеэттен денъиштире. Тышкъы флексиягъа рус тилини мисаль оларакъ кетирмек мумкюн. Месея, *у меня есть эти книги, у меня нет этой книги* джумлелеринде *книги* сёзюнинъ сонъундаки **и** флексиясы эки мананы: келишни ве чокълукъны/текликни бильдире; *сдаю* сёзю сонъундаки **у** флексиясы мейиль, заман, шахыс ве сайыны бильдире.

Ички флексия сёзнинъ тамырында денъишип, бир де бир грамматик мана ифаделей. Месея, немсе тилинде *bruder* (агъа) сёзюнде **u** созукъ сеси текликни, *brüder* (агъалар) сёзюнде **ü** созукъ сеси чокълукъны бильдирген флексиядыр. Инглиз тилинден мисаль: *foot* «аякъ», *feet* «аякълар», *man* «адам, эркек», *men* «адамлар, эркеклер». Флектив тиллерге инд-авропа ве семит тиллери кире.

Полисинтетик тиллернинъ хусусиети шунда ки, оларда бутюн бир джумле бир сёз шеклинде языла. Бунъа чокъ теркипли «сёз-джумле» демек мумкюн. В. Гумбольдт мексика тилинден бойле мисаль кетире: *ninakakwa*: *ni* – «мен», *na* – «аша», *ka* – «э», *wa* – «эт». Демек, «мен эт ашайым». Чукот тилинден мисаль: *Ты-ата-каа-нмы-ркын* джумлесинде: *ты* – «мен», *ата* – «ягъ», *каа* – «сыгъын», *нмы* – «ольдюрюв», *ркын* – «этмек», «япмакъ». Бутюн сёз-джумле бойле терджиме этиле: «Мен семиз сыгъынны ольдюрём».

ФОНЕТИКА АКЪКЪЫНДА МАЛЮМАТ

Фонетика тильшынаслыкънынъ нутукъ сеслерини огренген фендир. Къырымтатар тили фонетикасы шу тильдеки сеслер системасыны, оларнынъ пейда олувыны, сес денъишмелерини, сёзлерни бири биринден айырувда ролюни огрене.

Фонетика сёзю юнан тилинден *phone* – «сес», *phonetikos* – «сесли» демектир. Сес бильгиси сеслернинъ пейда олувы, оларнынъ артикуляцион ве акустик хусусиетлерини, фонетик къанунларны, нутукъ сеслерининъ денъишмелерини, нутукънынъ фонетик болюнювини, ургъу, интонация ве дигер меселелерни огрене.

Фонетика тильшынаслыкънынъ дигер болюклери арасында айры бир ёр тутмакъта. Грамматика, лексикология тиль бирлемлерини (морфема, сёз, джумле) мана джиэтинден огренсе, фонетика мустакъиль манасы олмагъан фонетик бирлемлерни огрене. Месея, **o** замири III шахыс манасыны бильдирген сёздир, амма [0] сеснинъ бойле манасы ёкъ.

Фонетика феннинъ 3 чешити бар: тарихий, къыясий ве умумий.

Тильдеки сеслер системасы асырлар девамында деньишип турган. Бойле деньишмелернинь чешитлерини, тильде эвельден олган сес бирлемлерини, базы бир сеслернинь гъайып олмасыны, оларнынь ерине дигер сеслернинь пейда олувыны, бу деньишмелернинь себеплерини, олар къайсы девирде олып кечкенини **тарихий фонетика** огрене. Багыда чешит тиллернинь сеслер системасыны кыясламакъ, оларнынь бенъзевини ве фаркъларыны косьтермек керек ола. Бойле кыяслав ябанджы тиллерни огренгенде файдалы ола.

Сойдаш тиллернинь тенъештирильмеси шу тиллерининь тарихыны теренден огренмеге ярдым эте. Бир тильнинь фонетик системасыны тенъештирмек **кыяслав фонетикасынынь** вазифесидир.

Эписи тиллерининь сеслер системасына хас олган умумий чизгилерни: нутукъ аппараты, нутукъ сеслернинь деньишов къанунлары, сеслернинь таснифи, нутукънынь фонетик болюнюви ве дигерлерни **умумий фонетика** огрене.

Фонетика бойле группаларгъа болюнур:

1. акустик фонетика;
2. физиологик (артикуляцион) фонетика;
3. функциональ фонетика, я да фонология.

Фонетиканы огренюв усуллары

Тильнинь фонетик системасы чешит усуллар иле огренилир. Усуллардан бири лакъырды эткеннинь нуткъуны ве озюнинь нуткъуны козетмек. Инсан озюнинь ве этрафындаки адамларнынь нуткъуна динълене, тенъештире, деньишмелерни бельгилей.

Амма фонетик бирлемлернинь бутюн инджеликлерини огренмек ичюн махсус техник васталар иле файдаланмакъ керек. Фонетиканы техник васталар иле огренюв усулына **инструменталь усул** дейлер. Инструменталь усулнынь чокъ чешитлери бар. Месея, спектрография усулы: магнитофон лентасына язып алынган нутукънынь болюклерини спектрометрнинь экранында ве

спектрографнынъ я да осциллографнынъ лентасында корьмек мумкюн. Бойле усулнен сеслернинъ акустик хусусиетлери огрениле. Инструменталь усулы иле сеслернинъ артикуляциясыны да огренмек мумкюн (видео ве фоторесим чыкьарув, рентген вастасынен).

Намлы тильшынас В. А. Богородицкий Русиеде ильк оларакъ 1884 сенеси Казань университетинде эксперименталь фонетик лабораториясыны ачкьан эди ве фонетиканы эксперименталь суретте огренювине темель кьойгьан эди. В. А. Богородицкий озюнинъ «Введение в татарское языкознание» китабында, 1953 сенеси, татар тили (кьазантатар) фонетикасыны эксперименталь суретте огренип косьтерди. Озь теджрибелеринде В. А. Богородицкий **палятограмма** усулыны кьуллаана эди. Палятограмма ярдымынен эсасен тутукьларнынъ артикуляциясы огрениле; палятограммада, белли бир сесни теляффюз эткенде, тиль таньлайнынъ кьайсы ерине тийгенини корьмек мумкюн. Бойлеликнен, *с-ш* сеслери арасындаки фаркь палятограмма ве рентген вастасынен бельгиленген эди. Бизим куньлеримизде фонетиканы инструменталь усулнен огренгенде, земаневий техник васталарны, компьютерлерни кьуллаанмакь мумкюн.

Эдебий тильде бир де бир сес чешит тюрлю теляффюз эгильгенини расткетирмек мумкюн. Инсанлар арасында теляффюзнинъ насыл шекли кень даркьалгьаныны огренген усул **социофонетика** усулыдыр. Тедкьикьатлар сорав, анкета киби шекиллерде кечириле. Анкета я да сорав иле алынган малюматлар яшагьан ерлери, тасиллери, зенаатлары чешит олгьан адамлар насыл лакьырды эткенини косьтерелер.

Сеслернинъ акустик хусусиетлери

Нутукь сеслери тиль ичюн маддий эсас сайыла, чюнки инсан тили сес (давуш) тилидир. Тильдеки сёзлер, ибарелер, джумлелер, умумен бутюн нутукь бойле сеслерден ибареттир.

Акустика (эшитилюв) джеэттен сес бир мученинь башкьа бир муче тесири алтында тепренилюви ве бу тепренилювнинъ кьулакькьа

эшитильмесидир. Мученинь тепренилюви аваны толкъунландыра, нетиджеде сес (давуш) пейда ола.

Акустик джеэттен сеснинь **юксеклиги, кьуети, тембри** ве **девамлыгы** фаркълана.

Сеснинь юксеклиги тепренилювнинь микъдарынен багълы: тепренилюв не къадар чокъ, девамлы олса, сес де о къадар юксек ола ве, аксине, тепренилюв аз олса, сес де алчакъ ола. Тепренген муче не къадар кучюк олса, о шу къадар тез тепрене, бойлеликнен, сес индже (юксек) олып чыкъа.

Сеснинь юкселиги герц (Гц) иле ольченир (аванынь бир саниедеки тепренилюви). Инсан кьулагъы 16 иле 20000 герц арасындаки сес далгъаларыны дую билир. Базы айванларнынь кьулакълары даа зияде сес далгъаларыны дую. Месея, копеклер 40 000 герцке къадар олгъан сес далгъаларыны дуюлар.

Сес юксекигине коре, инсан сесининь тенор, баритон, бас, сопрано, альт, контральто киби чешитлери айырыла.

Сеснинь кьуети – тепренилювнинь кенишлигинен (амплитудасынен) багълы: тепренилювнинь кенишлиги не къадар буюк олса, сеснинь кьуети де о къадар буюк олур. Сеснинь гурь олмасы да сеснинь кьуетинен багълы. Месея, кемане телини яваштан тийсек, зайыф бир сес пейда олур, амма кучьнен чекип йиберсек, гурь бир сес пейда олур.

Лакъырды эткенде, инсан сеслерининь кьуети чешит ола билир. Бири-бирине якъын тургъан адамларнынь сеслери алчакъча, бири-биринден узакъ тургъан адамларнынь сеслери юксекче ве гурь олур. Сеснинь кьуети децибел (Дб) иле ольченир.

Сеснинь девамлыгы сеснинь белли бир вакъыт ичинде не къадар узун олгъаныдыр. Сеснинь девамлыгы саниенинь бинъде бир кьысмы – миллисание (мс) – иле ольченир.

Сеснинь ренки (тембри) – бир сесни башкъа бир сестен айыргъан хусусиет. Сеснинь ренки сеснинь эсас тонуна дигер бир

тон кьошулувынен пейда ола. Бойле кьошма тонгъа обертон дейлер. Резонаторда базыда эсас тон, базыда исе обертон кучьлю ола. Резонатор бош бир мадде ве шей, меселя, бош ода, денъиз кьабурчагъы, кьавал ве ил. ола билир. Эр бир резонаторнынъ ось шекли, колеми бар. Инсаннынъ агъыз бошлугъы, бурун бошлугъы ве тамагъы да резонатор вазифесини беджерелер. Агъызны ачкъанда, дудакъларны узаткъанда, тильни агъыз бошлугъында арткъа-огге, юкълары котергенде, нутукъ резонаторнынъ колеми ве шекли денъише. Бойле этип, гьыртлакътa я да агъыз бошлугъында пейда олгъан сеснинъ тонлары денъише, ве нутукъ сеслери пейда ола.

Нутукъ сеслерининъ кучю тепренювнинъ къуветинен багълы. Тепренюв дереджеси не къадар юксек олса, сес де о къадар кучьлю чыкълар. Сеснинъ кучю акъджигерден чыкълаеткъан ава акъымынынъ нутукъ мучелерине насыл къувет иле урулувына коре чешит тюрлю ола.

Нутукъ сеслери эсас тон иле ярдымджы тонларнынъ (обертон, резонатор тонлары) ве шувултыннынъ кьошулувынен мейдангъа келе. Сеслернинъ тембри резонаторлыкъ вазифесини беджерген агъыз бошлугъы ве бурун бошлугъынынъ аджмына багълыдыр. Шунъа коре, бир адамнынъ сеси башкъа адамнынъ сесинден фаркъ эте. Чюнки эр бир адамнынъ агъыз ве бурун бошлукъларынынъ тизилювинде озюне хас хусусиетлери бар. Бундан гъайры, сес теллерининъ узунлыгъы да тюрлюдир, агъыз бошлугъында, базан богъазда пейда олгъан шувулты да чешит тюрлю ола билир.

Нутукъ сеслернинъ артикуляциясына коре хусусиетлери

Нутукъ сеслери нутукъ мучелерининъ белли бир арекетлери нетиджесинде мейдангъа келелер. Нутукъ мучелерининъ бир де бир сесни мейдангъа кетирмек ичюн япкъан арекетине ве алына **артикуляция** (лат. *articulare* – «ачыкълача теляффюз этмек») дейлер.

Айры бир сеснинъ артикуляциясы экскурсия (илери), токъталув ве рекурсия (кери) киби муитлерден ибареттир.

Экскурсия – нутукъ мучелернинъ бир де бир сесни теляффюз этмек ичюн азыр олмасы.

Токъталув – нутукъ мучелерининъ бир де бир сесни теляффюз эткен вакътында арекети.

Рекурсия – нутукъ мучелерининъ бир де бир сести айткъан сонъ, ильк алына къайтмасы.

Месея, *дам* сёзни теляффюз эткенде тильнинъ уджу тишлерге якъынлаша – биринджи сеснинъ экскурсиясы. Тишлерге тийип, тиль бу ерде токътала; ава акъымы манианы ярып чыкъа, д сеси пейда ола – бу токъталувдыр. Сонъра тиль тишлерден арткъа чекиле бу сеснинъ рекурсиясы. Сонъра, тиль арткъа чекилип, онынъ арт къысмы бираз котериле. Бу позицияда **а** сеси айтыла; бу – экинджи сеснинъ токъталувыдыр. Тиль нейтраль позициясына келе (рекурсия), дудакълар къапала (бу учюнджи сеснинъ экскурсиясы). Дудакълар къапалгъанда учюнджи сес – **м** теляффюз этиле – бу учюнджи сеснинъ токъталувы. Эгер бундан сонъ бир шей айтылмаса, дудакълар шу алда къалмакъ мумкюн.

Нутукъ сеслерининъ пейда олувында иштирак эткен мучелерге **нутукъ мучелери** дейлер. Бу мучелернинъ эписи исе **нутукъ аппаратыны** тешкиль этелер.

Нутукъ аппараты ашагъыдаки къысымларгъа болюне:

1. **Нефес аппараты** (акъджигер, чифт бронхлар ве нефес ёлу, я да трахея).

2. **Богъаз бошлугъы** (алкъасиман, пирамидасиман кемирчеклер ве сес безлери).

3. **Агъыз бошлугъы** (тиль, танълай, кучюк тиль, дудакълар, тишлер).

4. **Бурун бошлугъы**.

Тиль, дудакълар, йымшакъ танълай, кучюк тиль, сес теллери (богъумлары) – **фааль мучелер**; тишлер, къатты танълай, бурун бошлугъы **пассив мучелер** сайыла.

Нутукъ сеслерни япыджы васта (тепрендириджи кучь) акъджигерден нефес ёлу иле чыкып, башта богъазгъа ве андан агъыз бошлугъына, базан бурун бошлугъына кечкен ава акъымыдыр. Демек, акъджигер нутукъ сеслерини теляфюз этмек ичюн зарур олгъан ава акъымынынъ менбасыдыр. Богъаз исе сес менбасыдыр. Богъазда конделен ерлешкен, назик сес теллери (богъумлары) лаф эткен вакъытта акъджигерден чыккъан аванынъ кучю иле титрейлер ве давуш пейда ола. Созукълар, сонор ве янгъыравукъ тутукълардаки давуш шу сес теллерининъ богъаз бошлугъында тепренилюв нетиджесидир.

Агъыз бошлугъы шувулты менбасыдыр: богъазадан кечкен ава акъымы тиль, танълай я да эки дудакънынъ тосулувына расткелип, шувулты пейда ола. Агъыз бошлугъы ашагъыдаки ченге арекети нетиджесинде кенъ ве тар олувы мумкюн. Тиль иле танълайнынъ нутукъ сеслерини мейдангъа кетирюв арекетини ачыкъ айдын бельгилев ве тасвирлев ичюн эр бирининъ кысымларыны косътермек керек: тиль огю, тиль ортасы ве тиль арты; танълай огю я да къатты танълай ве танълай арты я да йымшакъ танълай.

Агъыз бошлугъында энъ фааль арекет эткен муче тильдир. Тиль агъыз бошлугъында горизонталь ве вертикаль арекет эте: тильнинъ огге – дудакъларгъа ве арткъа арекети горизонталь арекети сайыла, тильнинъ танълайгъа таба котерилюви ве ашагъы тюшюви вертикаль арекетидир.

Лакъырды вакъытында дудакълар чешит тюрлю арекет этелер: тегерекленелер, огге узаналар, ашагъыдаки дудакъ юкъарыдаки дудакъкъа я да тишлерге тие ве ил.

Агъыз бошлугъындаки мучелернинъ тюрлю арекетлери чешит тюрлю сеслерни мейдангъа кетирелер. Агъыз бошлугъы шувулты пейда олгъан ер олувынен берабер, айны вакъытта резонатор, яни давуш къуветлендириджи мучедир. Нутукъ мучелерининъ малюм бир сесни мейдангъа кетирюв вакъытындаки арекетине ве алына **артикуляция** дейлер. Артикуляция **ери** ве артикуляция **усулы** айырыла.

Бир де бир нутукъ мучесининъ давуш япувда фааль иштирак эткен кысмы артикуляция ери сайыла. Месея, тильнинъ ог кысмы огдеки тишлер ве кемерге тийгени я да якъынлашувуынен **д, т, з, ж, ш** киби сеслер пейда олалар, демек бойле сеслернинъ артикуляция ери тиль огюдир. Ашагъыдаки дудакънынъ усттеки тишлерге токъунувы иле **ф** сеси япыла, демек, бу тутукънынъ артикуляция ери дудакъ ве тишлердир.

Сеслер теляффюз этильген вакъытта эки мученинъ бир-бири иле сытылувы я да токъунмагъанындан, арада аванынъ кечюви ичюн бошлукъ къалувына **артикуляция усулы** дейлер. Месея, **б, п** сеслерини айткъанда дудакълар бири-биринен сыкъылалар ве агъыздан чыкъкъан ава тосулгъан дудакъларгъа расткеле, сонъра патлап чыкъа; ве аксине, **ф** сесини теляффюз эткенде, ашагъыдаки дудакъ усттеки тишлерге енгильден тийе ве ачыкъ къалгъан арадан ава тайып кече.

Артикуляция ери ве усулы нутукъ сеслерини тасвирлев ве тасниф япувда муим роль ойналар.

Сес сёзнинъ энъ кучюк, болюнмеген кысмыдыр. Сеснинъ сёздеки маналарыны айырмакъ ичюн хызмет эткен чешитине **фонема** дейлер. Месея, учь сестен япылгъан *бор* (исим), *бир* (сайы), *бар*, *бер* (фииллер) сёзлернинъ **о, и, а, е** сеслери сёзлернинъ тюрлю маналарыны мейдангъа кетирелер.

Сес ве шувултынынъ иштирак этюв дереджесине коре тильдеки фонемалар эки группагъа болюнелер: **созукъ** фонемалар ве **тутукъ** фонемалар.

Созукъ фонемалар сес теллери титревинден пейда олалар. Созукъ сеслерни теляффюз эткенде акъджигерден чыкъкъан ава акъымы агъыз бошлугъында ич бир тюрлю маниагъа огърамайып чыкъа. Агъыз бошлугъы созукъ сеслернинъ теляффюзинде резонаторлыкъ вазифесини беджере. Созукъ сеслернинъ чешит тюрлюги ве сыфаты агъыз бошлугъынынъ аджмы ве мучелернинъ алынен, тильнинъ котерилюв дереджесинен, дудакъларнынъ иштирак этюви ве алынен багълыдыр.

Тутукъ фонемалар созукълардан бойле хусусиетлеринен айырылалар: тутукълар агъыз бошлугъында пейда олалар; олар шувултынен япылалар я да олар теляффюз этильгенде бираз шувулты иштирак эте; тутукъларнынъ теляффюзинде акъджигерден чыкъкъан ава акъымы богъаздаки сес теллерини базан титретип, базан исе титретмейип кече; агъыз бошлугъындаки мучелернинъ тосулувына расткеле, бунынъ нетиджесинде ава акъымы патлап я да тайып чыкъа.

КЪЫРЫМТАТАР ТИЛИНИНЪ СОЗУКЪ ФОНЕМАЛАРЫ

Земаневий къырымтатар эдебий тилинде созукъ фонемалар секиз дане: **а, о, у, ы, э(е), ё, и**. Бу созукълар шимдики къырымтатар язысында ашагъыдаки он арифнен косьтериле:

Сес	Ариф	Мисаллер
а	а	ана
о	о, ё (й + о)	оба, ёлакъ
у	у, ю (й + у)	урба, юрек
ы	ы	къыш
э	э, е	эсер, бель
ё	ё	кёр
ё	ю	сют
и	и	индже

Созукъ фонемалар учъ аляметине коре тасниф япылалар:

- 1) тильнинъ горизонталь арекетине коре;
- 2) тильнинъ вертикаль арекетине коре (бу ал агъызнынъ ачылувынен багълыдыр);
- 3) дудакъларнынъ иштирак этювине я да этмегенине коре.

Тильнинъ горизонталь арекетине коре созукълар эки группагъа болюнелер:

а) тиль огю я да огсыра созукълары: **и, э, ү, ө**;

б) тиль арты я да артсыра созукълары: **ы, а, о, у**.

И, э, ө, ү созукъларыны теляффюз эткенде тиль огге арекет этсе, **ы, а, о, у** созукъларыны теляффюз эткенде тиль арткъа чекиле. Шунунъ ичюн **и, э, ө, ү** сеслерине огсыра ве **ы, а, о, у** сеслерине артсыра созукълары дейлер. Огсыра созукъларына базан индже я да йымшакъ созукълар, артсыра созукъларына исе къалын я да къатты созукълар дейлер.

Тильнинъ вертикаль арекетине (я да котерилювине) ве агъызнынъ ачылувына коре созукълар учъ группагъа болюнелер:

а) тар (юкъары) созукълар: **ү, и, у, ы**;

б) орта(орта-кенъ) созукълар: **ө, э**;

в) кенъ(ашагъы) созукълар: **о, а**.

Дудакъларнынъ иштирак этювине коре созукълар эки группагъа болюнелер:

а) дудакълангъан созукълар: **ө, ү, о, у** ;

б) дудакъланмагъан созукълар : **и, ы, а, э**.

Дудакълангъан созукъларны айткъанда дудакълар огге узана ве тегереклене. Дудакъланмагъан созукъларны айткъанда дудакълар иштирак этмей.

Айры созукъларнынъ характеристикасы

И, ы, у, ү созукъларыны айткъанда тиль танълайгъа таба арекет эте ве тильнен танълай арасында тар аралыкъ къала, шунунъ ичюн бу созукъларгъа **тар созукълар** дейлер.

И созугъы огсыра, тар ве дудакъланмагъан сес олып, сезде девамлы ве къыскъа шекиллерде расткеле. Сэзнинъ башында ве **й** огюнде **и** созугъы индже ве девамлы айтыла. Мисаллер: илим, илядж, ине; сийрек, киймек, чий. Базы сэзлернинъ экинджи эджасында **и** сеси пек къыскъа айтыла. Месея: *ариф, илим, машина, бир, тиш, кирпи* киби сэзлерде **и** сесини айткъанда тиль бираз арткъа чекиле ве **и** - нен **ы** арасында айтылгъан сес киби къыскъа теляффюз этиле.

Ы созугъы артсыра, тар ве дудакъланмагъан сес олып, сѣзнинъ башында, ортасында ве сонъунда пек кыыскъа теляффюз этиле. Мисаллер: *ыргъат, кыыскъа, къазыкъ*.

У созугъы артсыра, тар ве дудакълангъан сес олып, сѣзде девамлы ве кыыскъа шекиллерде айтыла. Сѣзнинъ башында ве ургъулы эджада у сеси девамлы теляффюз этиле: *улакъ, ургъу, улу*. Эки тутукъ сес арасында у созугъы пек кыыскъа айтыла ве базан тюшип къала. Месея: *бурун-бурну, огъул-огълу*. **У** сеси земаневий кырымтатар эдебий тилинде тек биринджи ве экинджи эджаларда къулланыла: *узун, уфукъ, одун, догъру*. Истисна оларакъ у созугъы исимфииль япыджы ялгъамаларда учюджи эджада да расткеле: *бойсунув, уйдурув*.

Ў созугъы огсыра, тар ве дудакълангъан олып, сѣзде **ю** арфинен ифаделене. Месея: *тюш – [түш], кузгю – [кузгү]*. **Ў** сеснинъ сѣзде къулланылувы биринджи ве экинджи эджаларнен сынъырлана: *чюрюк, буртюк, бурюшик, огюз, комюр*. Истисна оларакъ **ў** сеси исимфииль япыджы ялгъамаларда, учюджи эджада да расткеле: *корюшюв*.

Ө, э сеслерини айткъанда тиль бираз ашагъы тюше ве тильнен танълай арасында зиядедже аралыкъ ачыла, шунунъ ичюн **ө, э** сеслерине **орта созукълар** дейлер.

О созугъы огсыра, орта ве дудакълангъан сес олып, сѣзде **ё** арфинен ифаделене. Месея: *дёрт – [дөрт], кёр – [көр]*. **О** созугъы, **о** сеси киби, тек биринджи эджада къулланыла: *тёшек, чёкюч*.

Э созугъы огсыра, орта-кенъ ве дудакъланмагъан сес олып, сѣзде **э** ве **е** арифлеринен ифаделене. Сѣзнинъ башында тек **э** арфинен ифаделене: *элек, эгер, эв, эски*. Сѣзнинъ ортасында ве сонъунда **э** сеси **е** арфинен ифаделене. Месея: *емек, копек, кемик, гедже, теке, эмдже*. Базан бир сой **э** сеси бир-бири артындан кельгенде языда **е** ве **э**-нен ифаделене: *зеэр, шеэр, теэсюф*. **Э** сеси терен тиль арты **къ** ве **гъ** тутукълардан эвель ве сонъ къулланылмаз.

Кенъ **о, а** созукъ сеслерини айткъанда агъыз кенъ ачыла, тиль даа ашагъы тюше ве танълайнен тиль арасында буюк аралыкъ къала, шунынъ ичюн **о, а** сеслерине **кенъ созукълар** дейлер.

О созугъы артсыра, кенъ ве дудакълангъан сес олып, саде сёзлернинъ башында ве тек биринджи эджасында расткеле. Меселя, *орман, оба, огълан, окълав, къопкъа, омуз, софа, къона*. Къырымтатар тилине рус тили вастасынен кирген сёзлер бу къаидеден истиснадыр: *мотор, совхоз, колхоз*.

А созугъы артсыра, кенъ ве дудакъланмагъан сес олып, сёзнинъ башында, ортасында ве сонъунда расткеле. Мисаллер: *алма, ариф, къартон, башакъ, къырмыскъа, араба*.

КЪЫРЫМТАТАР ЭДЕБИЙ ТИЛИНИНЪ ТУТУКЪ ФОНЕМАЛАРЫ

Земаневий къырымтатар эдебий тилинде 25 дане тутукъ фонема бар: **б, в, г, гъ, д, дж, ж, з, й, к, къ, л, м, н, нъ, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ**.

Бу тутукъ фонемаларнынъ учь данеси (**ж, ц, щ**) башкъа тиллерден алынгъан сёзлерде расткеле. Меселя, **ж** тутугъы къырымтатар тилине фарс тилинден кирген *мужде*, рус тилинден алынгъан *журнал* киби сёзлерде къулланыла; **ц** тутугъы тилимиздеки рус ве рус тили вастасынен Авропа тиллеринден алынгъан сёзлерде расткеле: *цех, цирк*; **щ** тутугъы рус тилинден алынгъан сёзлерде къулланыла, меселя, *ящик, прапорищик*.

Тутукъ фонемалар учь эсас аляметине коре тасниф япылалар:

- 1) пейда олув ерине коре;
- 2) пейда олув усулына коре;
- 3) давуш ве шувултыннынъ иштирак этювине коре.

Пейда олув ерине коре тутукълар эки эсас группагъа болюнелер:

- а) дудакъ тутукълары;
- б) тиль тутукълары.

Дудакъ тутукълары эки дудакъ я да дудакъ ве тишлер иштирак этювинен япылалар. Шунъа коре дудакъ тутукъларыны экиге больмек мумкюн:

- 1) дудакъ-дудакъ тутукълары (**б, п, в (w), м**)

2) дудакъ-тиш тутукълары (**ф** ве рус, арап, фарс тиллеринден алынган сёзлерде **в** тутугъы). Бу тутукълар ашагъыдаки дудакъ ве усттеки тишлер арасында мейдангъа келелер. Мисаллер: *файда, фен, сыныф, фал, фесильген, фишь, вагон, вазифе, вакъыт, ветан, видждан.*

Тиль тутукълары дёртке болюнелер:

- 1) тильогю тутукълары (**л, т, д, н, р, с, ш, ж, з, дж, ч, ц, щ**);
- 2) тильорта тутугъы (**й**);
- 3) тильарты тутукълары (**к, г**);
- 4) терен тильарты тутукълары (**къ, гъ, нь, х**).

Тильогю тутукълары тильнинъ ог къысмынен тиш ве кемер арасында пейда олалар. **Й** тутугъы тиль ве танълайнынъ орта къысмында пейда ола; **к, г** тутукълары танълайнынъ орта къысмындан артта ве **къ, гъ, нь, х** тутукълары исе **к, г** сеслери пейда олган ерден даа да артта мейдангъа келелер. Шунинъ ичюн **къ, гъ, нь, х** тутукъларына терен тильарты тутукълары дейлер.

Дженюп шивесинде богъаз бошлугъында мейдангъа кельген даа бир **h** тутугъы бар. Бу сеске богъаз тутугъы дейлер.

Пейда олув усулына коре тутукъ фонемалар учке болюнелер:

- а) патлайыджылар;
- б) тайыджылар;
- в) патлайыджы-тайыджылар.

Патлайыджылар акъджигерден чыкъкъан аванынъ эки сыкъылган нутукъ мучесининъ арасындан патлап чыкъувундан пейда олалар. Патлайыджы тутукълар булардыр: **б, п, д, т, г, к, къ**. Тутукъларнынъ бу чешитине адий патлайыджылар дейлер. Къырымтатар тилинде адий патлайыджылардан гъайры къарышыкъ (аффрикатив) патлайыджылар да бар. Мисаллер: **ч, дж, ц, щ**. Къарышыкъ патлайыджылар муреккеп артикуляция вастасынен пейда олалар: **т + ш = ч, д+ж = дж, т +с = ц, ш +ч = щ** .

Тайыджылар акъджигерден чыкъкъан аванынъ бири-бирине якъынлашкъан эки нутукъ мучеси арасындан ышылып кечювинден мейдангъа келелер. Булар **в, ф, с, з, й, гъ, ш, ж, х** тутукъларыдыр.

Патлайыджы-тайыджылар айтылгъан вакъытта эки нутукъ мучеси сыкъылса да, акъджигерден чыкъкъан ава акъымынынъ бир кысмы бурун я да агъыз бошлугъындан тайып кече, дигер кысмы исе сыкъылгъан мучелерден патлап чыкъа. Демек, бу чешиттеки тутукъларны теляффюз эткенде эм патлав, эм де тайыджылыкъ процесслери мейдангъа келе. Шу себептен оларгъа патлайыджы-тайыджы тутукълар дейлер. Патлайыджы-тайыджы тутукълар булардыр: **м, н, нь, л, р**. Шулардан **м** тутугъыны айткъанда эки дудакъ бир-бирине сытылса да, акъджигерден кельген ава акъымынынъ бир кысмы бурун бошлугъындан чыкъа, дигер кысмы агъыздан, сытылгъан нутукъ мучелерини ачып, патлап чыкъа; **н** тутугъыны теляффюз эткенде тильнинъ уджу усть тишлерге ве кемерге токъуна, **нь** сесини айткъанда тильнинъ арт кысмы танълайгъа тийе, амма ава акъымы патлап чыкъмай, чюнки бурун ёлу ачыкъ къала. Юкъарыдаки **м, н, нь** тутукъларына бурун сеслери дейлер. **л** тутугъыны айткъанда тиль уджу юкъары котерилип, кемерге тийе ве ава акъымы тильнинъ эки янындан (кенарындан) ышылып, тайып кече, шунынъ ичюн **л** сесине ян тутугъы дейлер. **р** тутугъыны айткъанда тильнинъ ог кысмы акъджигерден чыкъкъан ава акъымынынъ тесиринден титрей, шунынъ ичюн **р** сесине къалтыравукъ тутукъ дейлер. Демек, **м, н, нь, л, р** тутукъларыны айткъанда эм патлайыджыларгъа аит олгъан хусусиетлер (эки нутукъ мучесининъ сытылувы, бири-бирине якъынлашувы), эм де тайыджыларгъа аит олгъан хусусиетлер (ачыкълыкъ, бурун ёлунынъ ачыкълыгъы) иштирак этелер. Шунынъ ичюн оларгъа патлайыджы-тайыджылар дейлер.

Сес ве шувултынынъ иштирак этювине коре, кырымтатар тили тутукълары эсасен экиге болюнелер:

- 1) сонорлылар;
- 2) шувултылылар.

Сонор тутукъларыны (**м, н, нь л, р**) айткъанда сес теллери фааль иштирак этелер, яни сес теллери титреп, давуш пейда ола. Шунунъ ичюн сонорлыларда сес микъдары шувултылы тутукълардан зиядедир (сонор латиндже сёз олып, «давушлы», «сесли» демектир).

Бойлеликнен, сонорлылар созукъ сеслерге якъын туралар, лякин агъыз бошлугъында бираз шувулты иштираги иле пейда олгъаны ичюн, сонорлылар тутукъ сеслер сайылалар.

Шувултылы тутукълар сес безлерининъ иштирак этювине коре экиге болюнелер: **янгъыравукъ** ве **сагъыр** тутукълар.

Янгъыравукъ тутукъларны теляффюз эткенде сес безлери (теллери) иштирак этелер, демек, шувултылы тутукъкъа сес (давуш) къошула. Булар: **б, в, г, д, з, ж, й, гъ, дж**.

Сагъыр тутукъларны теляффюз эткенде, сес безлери (теллери) иштирак этмей, демек тутукъ тек шувултыдан ибарет ола: **п, ф, к, къ, т, с, х, ч, ц, щ**.

Бир сыра янгъыравукъ ве сагъыр тутукъ фонемалар пейда олув ерине коре сес чифтлерини тешкиль этелер:

б в д з ж дж г гъ (янгъыравукълар)

| | | | | | | |

п ф т с ш ч к х (сагъырлар)

НУТУКЪНЫНЪ ФОНЕТИК БОЛЮНЮВИ

Нутукъ тюрлю аджымдаки фонетик болюклерден тешкиль ола. Булар:

- 1) ибаре (фраза, джумле);
- 2) такт;
- 3) сёз;
- 4) эджа;
- 5) сес.

Тильнинь фонетик бирлемлери

Сегмент ве суперсегмент бирлемлер

Бир тильде сеслер озь башына айтылмаз. Нутукъта сеслер бири-бирине багъланып, чешит фонетик васталар иле айрылгъан тюрлю бирлемлерни мейдангъа кетирелер. Къырымтатар тилинде ибаре (фраза), такт, фонетик сёз, эджа ве сес киби бирлемлерни косьтермек мумкюн. Бу бирлемлерни ифаделеген фонетик васталар – ургъу ве интонациядыр.

Сес, эджа, фонетик сёз, такт ве ибаре – **сегмент бирлемлери** сайылыр.

Суперсегмент бирлемлер сырасына ургъу ве интонация киби фонетик васталар кирсетиле.

Ибаре (фраза) эки пауза арасындаки, мана ве интонация джиэтинден там олгъан, хусусий интонация ве ургъу иле бирлештирилген нутукънынъ бир чешитидир. Месея, Асан акъай оларанын янына кельгенде селям берди//, янындаки портфелли де башыны саллады//. (Дж. Гъафар) Джумле тыныш (пауза) вастасынен эки ибареге болюне (ибарелер арасындаки сынъырлар эки вертикаль сызыкъ иле косьтерильген).

Ибаре ве джумле арасында белли бир фаркъ бар. Ибаре фонетик бирлем олса, джумле грамматик бирлемдир, базыда ибаре ве джумле бир кельмей. Бойлеликнен, бир муреккеп джумле эки ве зияде ибареге болюне биле. Месея, Анифе тракторыны кочюрди, //культураторнынъ демир тишлери ерге батты, //орталыккъъа тазе топракъ къокъусы джайрады // (Ю.Б.). Бир муреккеп джумле бир ибареге де тень ола билир: Кузь куню олса да, кунеш акъшамгъадже кок юзюнде йылтырап турды // (Ю.Б.).

Эр ибаредде дигер сёзлерге бакъкъанда, къуветлидже ургъусы олгъан сёз бардыр. Месея, *Сеттар акъай авгъа кети.* // ибаресинде *авгъа* сёзю къуветлидже ургъунен айтыла. Бойле ургъу ибаре ургъусыдыр. Ибаредде учь къысым айырыла: меркез огюндеки къысым, меркезий къысым, меркезден сонъ кельген къысым. Ибаренинъ меркезий къысымы – ибаре ургъусыны ташыджы ургъулы эджа сайылыр. Месея, *Сеттар акъай авгъа кети* //

ибаресинде меркезий кысым – **гъа** эджасы. *Анифе тракторны кочюрди//*
ибаресинде меркезий кысым – **трак** эджасы олур.

Ибаре тактларгъа болюне. Такт – ибаренинъ бир кысымы олып, бир сой интонациянен айтылып, лякин манаджа там олмаз.

Такт ибаренинъ эки кыскъа тыныш арасында кельген ве бир эсас ургъунен айтылгъан болюктир. Тактлар бир вертикаль сызыкънен айырылалар. Месея, *Анифе тракторыны кочюрди // культиваторнынъ демир тишлери / ерге батты // орталыккъъа / тазе топракъ къокъусы / джайрады//.*

Такттаки сёзлер такт ургъусы иле бирлеше, бу ургъу тактнынъ сонъки фонетик сёзюне тюше. Тактлар арасында паузалар олса да, олар пек кыскъа олурлар. Месея: *Йыллар, айлар, афталар, куньлер/ пек тез/ келип кечелер//.* Бу ибаре 6 такттан ибарет.

Нутукънынъ ибаре ве тактларгъа болюнюви лакъырды этиджи насыл фикир, мана анълатмагъа истегенинен багълыдыр. Ибарени тактларгъа больсек, чешит маналар ифаделенир. Месея, *Асанчыкъ / еди йыллыкъ татар мектебине / къатнап башлады // (Гъ.М.); Асанчыкъ / еди йыллыкъ/ татар мектебине къатнап башлады//. Бааръде ачкъан чичеклер / инсаннынъ юрегини севиндире. Бааръде / ачкъан чичеклер / инсаннынъ юрегини севиндире//.*

Бойлеликнен, ибаре ве такт ритмик-интонацион васталар ярдымы иле айырыла, нутукъны ибарелерге ве тактларгъа болюв ибаренинъ манасы ве синтактик болюнювинен багълыдыр.

Такт бир я да бир къач фонетик сёзден ибарет олмакъ мумкюн. **Фонетик сёз** – бир къач эджанынъ я да сёзнинъ бир ургъу иле бирлешип айтылмасыдыр. Месея: *себен иле, эвге таба, олса да.*

Фонетик сёз такт ичинде айры ургъунен айтылгъан болюктир. Месея, *Анифе – тракторыны – кочюрди, // культиваторнынъ – демир – тишлери – ерге – батты.*

Фонетик сёз бир я да бир къач грамматик сёзден ибарет олмакъ мумкюн. Айры (мустакъиль) ургъугъа малик олмагъан ярдымджы сёзлер озьлери

бойсунган там маналы сёзлернен кюшулып ургюу алалар: *сен ичюн, манъа коре* киби. Месея, *Бу эвни / Чауш озь эллери иле / ясады//*. (Ш.А.) Ибаре 3 тактан ибарет. Биринджи тактта эки фонетик сёз, экинджи тактта учь фонетик сёз ве учюнджи тактта бир фонетик сёз бар. Экинджи такта *эллери иле* бир фонетик сёздир.

Сёз эджаларгъа, эджалар исе сеслерге болюнир. Эджалар сёз ургюусы вастасынен фонетик сёзге бирлештириле.

ЭДЖА

Сёзлернинъ бир кереден, ава акъымыны узьмейип айтылган болюгине, я да айры бир сеске эджа дейлер. Эджаларнынъ япылуvinда созукъ сеслер муим роль ойнайлар; созукъ сессиз эджа япылмаз. Шунинъ ичюн сёздеки эджаларнынъ сайысы созукъ сеслернинъ сайысынен бирдир.

Месея, *анамыз* сёзюнде учь созукъ сес, демек, учь эджа бар: *а-на-мыз*. Биринджи эджа тек бир созукъ сестен, экинджи эджа эки (тутукъ ве созукъ) сестен, учюнджи эджа исе учь (тутукъ, созукъ ве тутукъ) сеслерден япылгъандыр.

Эджа иле багълы бир къач назарие бардыр.

1. Экспиратор назарие.

Бу назариеге *коре*, эджа – ава акъымы узюльмейип, бир кереден айтылган сес я да сеслер бирикмесидир. Бу назариени бойле бир мисаль иле косьтермек мумкюн: янган чыракъны агъызгъа якъынджа кетирип, сёз айтмакъ.

Месея, *дагъ* сёзюни айтсакъ, чыракънынъ ялыны бир кере титрер, *къара* сёзюни айтсакъ – эки кере, *берекет* – учь кере титрер.

2. Сонорлыкъ назариеси.

Эджа – янгъыравукълыкъ далгъасыдыр. Эджада янгъыравукъ сес – эджа япыджы сес сайылыр.

Сонорлыкъ назариесине *коре*, янгъыравукълыкъгы энъ юксек олган сёзлер – созукъ сеслер, сонорлы тутукъларнынъ янгъыравукълыкъгы эксикче,

сагъыр тутукъларнынъ янъгъыравукълыгъы исе энъ аз дереджедедир.

Сонорлыкъ назариесинде эджа япыджы сеслер вазифесини созукъ сеслер, эм де сонор тутукълар, пек сийрек янъгъыравукъ тутукълар беджерелер.

3. **Динамик назарие** – эджа япыджы сеслернинъ акустик аляметлерине эаслана. Бу назариеге коре, эджа – къувет, шиддет далгъасыдыр. Эджадаки энъ шиддетли, къуветли сес – эджа япыджы сес, азда шиддети олгъан сёзлер – эджа япмагъан сеслердир. Бу назариеге коре, атта сагъыр тутукъ эджа япыджы сес ола билир.

Къырымтатар тилинде эджаларнынъ чешитлери.

Тюркий тиллерде, шу сырада къырымтатар тилинде, эджа, онынъ хусусистлери экспиратор назарие эсасында иза этилир. Эджа япыджы сес – созукъ сес сайылыр. Сёзде не къадар созукъ сес олса, о къадар да эджа олур.

Сёзнинъ эджалары бир, эки, учъ, дёрт сестен япыла билир. Месея, *а-на, ба-ба; се-киз, беш, дёрт, дерс, къарт-лар-гъа* ве башкъалары.

Рус ве рус тили вастасынен башкъа тиллерден алынгъан сёзлернинъ эджалары беш сестен де япыла билир: *справ-ка, текст* ве башкъалары.

Къырымтатар тилинде эджаларнынъ бойле чешитлерини айырмакъ мумкюн:

1. Эджанынъ сонъки сеси насыл олгъанына коре: **ачыкъ** ве **япыкъ** эджа. Эджанынъ сонъки сеси тутукъ олса – япыкъ эджа сайылыр, сонъки эджа созукъ сеснен битсе – ачыкъ эджа олур.

2. Эджанынъ биринджи сеси насыл олгъанына коре: **къапалы** ве **къапалы олмагъан** эджа. Эджанынъ биринджи сеси тутукъ сес олса – къапалы эджа сайылыр (*ба-бам*); эджанынъ биринджи сеси созукъ сес олса – къапалы олмагъан эджа сайылыр.

3. Эджаларнынъ теркибине коре:

1. тек созукъ сестен ибарет олгъан эджа: *о*;
2. созукъ + тутукъ: *иш, окъ, акъ, ат, от*;
3. тутукъ + созукъ: *ба-ба, та-та, ду-ду, ба-ла*;
4. созукъ + тутукъ + тутукъ: *аст, арт, усть*;

5. тутукъ + созукъ + тутукъ: *баш, къаш, къол, сач, бол*;
6. тутукъ + тутукъ + созукъ: *ста(кан), бри(гада)*;
7. тутукъ + созукъ + тутукъ+ тутукъ: *дост, дерт, къыркъ, къурт, дерс*;
8. тутукъ + тутукъ + тутукъ + созукъ + тутукъ: *справ(ка)*;
9. тутукъ + созукъ + тутукъ + тутукъ + тутукъ: *текст*;
- 10.тутукъ + тутукъ + созукъ + тутукъ + тутукъ: *штамп, фронт*.

Месея: *татлы* сёзю эки эджагъа болюне: биринджи эджасы – *тат* – къапалы, япыкъ, учь сестен ибарет, сеслернинъ теркиби – ТСТ; экинджи эджасы – *лы* къапалы, ачыкъ, эки сестен ибарет, сеслернинъ теркиби – ТС.

Эджанынъ муим амелий ролю бар: языда сёзни бир сатырдан экинджи сатыргъа кочюрюв къаиделери эджаларгъа эсаслана; шаирлер шиир язгъанда да эджаларгъа эсасланалар. Башлангъыч сыныфларда сёзлернинъ эджаларгъа болюнюви мектеп балаларына окъумакъны тездже огренмеге ярдым эте.

Эр бир тильнинъ озюне аит эджа тизилюв чешитлери бар. Месея, къырымтатар сёзлеринде эджа бир-бири артындан кельген тутукъ сеслернен башланмай, эджанынъ сонъунда да экиден зияде тутукъ сес бир-бири артындан кельмей (*башламакъ, коръмек, чалышмакъ, аст, арт*). Рус тилинден алынган сёзлерде исе эм эджанынъ башында, эм эджанынъ сонъунда экиден дёрткедже тутукъ сес бир-бири артындан келюви мумкюн (*ста-кан, про-пуск, текст*).

УРГЪУ

Бирден зияде эджалы сёзлернинъ бир эджасы, башкъа эджаларына коре, къуветлиджерек, котеринки сеснен айтылувына **ургъу** дейлер. Ургъуны къабул эткен эджагъа ургъулы эджа, къалган эджаларгъа исе ургъусыз эджалар дейлер. Ургъу адет узьре эджанынъ созукъ сесине тюше. Бойле ургъугъа сёз ургъусы я да лексик ургъу дейлер. Мисаллер: Студентлер дерске кельди.

Ургъуны бельгилемек ичюн чешит фонетик усуллар (сеснинъ къувети, узунлыгъы, юксеклиги, тонуны ольчев) къулланыла. Чешит

тиллерде ургъу фонетик бакъымдан чешит олур. Фонетика джеэттен ургъунынъ эсас чешитлери бойледир:

1. нефес чыкъарув къуветине коре – **динамик, экспиратор, къувет ургъусы;**

2. давуш тонунынъ юксеклигине коре – **музыкаль, тоник ургъу;**

3. сеснинъ узунлыгына коре – **узуныкъ, квантитатив ургъу.**

Бугунъ де бугунъ тюркий тиллердеки ургъуны анълаткъан эки эсас назарие бардыр.

Биринджи нокътаи-назаргъа каре, динамик (экспиратор) ургъу – эсас ургъудыр, амма онынънен берабер сеснинъ тону юкселе билир, яни музыкаль ургъу да къошулыр. Бу фикирни О. Бётлингк, В. Радлов, К. Нильсен, И. Кунош, Ж. Дени ве дигер тюркшынасларнынъ тедкъикъатларында коръмек мумкюн.

Бу алимлернинъ эписи тюркий тиллердеки эсас ургъу, экспиратор ургъу олгъаныны къайд этсе де, эр бири ургъунынъ сёздеки ери акъкъында чешит фикирдедирлер. Меселя, О. Бётлингк, В. Радлов ве дигерлери эсас ургъу сёзнинъ сонъки эджасына тюшкенини къайд этелер. И. Кунош сёздеки эсас ургъу биринджи эджагъа тюшкенини, къошма ургъу исе сонъки эджагъа тюшкенини къайд эте.

К. Нильсен ве Ж. Дени сёздеки эсас ургъунынъ ери эджа ачыкъ я да япыкъ олгъанына ве созукъ сеснинъ кень, узунджа я да тар ве къыскаджа олгъанынен багълы, деп анълаталар.

Экинджи нокътаи-назарнынъ тарафдарлары Г. Ракетт ве Б. Коллиндер – тюркий тиллерде эсас ургъу музыкалы ургъу олгъаныны къайд этелер. Г. Ракетт эсас, музыкалы ургъу сезнинъ сонъки эджасына тюшкенини, экспиратор ургъу исе сёзнинъ биринджи эджасына тюшкенини къайд эте. Б. Коллиндернинъ фикрине коре, чокъусы сёзлерде эм музыкаль, эм экспиратор ургъу сёзнинъ сонъки эджасына тюше. Амма бу фикир чокъусы алимлер тарафындан къабул олунмагъан. Ильмий тедкъикъатларнынъ нетиджелерине

коре, тюркий тиллернинъ чокъусында эсас ургъу экспиратор ургъу олгъаныны къайд этелер, лякин бунынънен берабер, сѣзнинъ музыкаль тону да денъишмек мумкюн.

Сыфатларнынъ къуветлендирме шеклинде де эки ургъу олур. Эсас ургъу сыфатнынъ къуветлендириджи къысмына тюше, экинджи, къошма ургъу сыфатнынъ озюне тюше: *сап-сары, дос-догъру, тер-темиз, сим-сия*.

Зарфларда, эксериетле, ургъу биринджи эджагъа тюше: *шимди, ярын, аман*.

Арап тилинден алынган зарфларда ве багълайыджыларда ургъу биринджи я да экинджи, учюнджи эджаларгъа тюше:

- 1) *ресмен, лякин (фарс), санки, мытлакъа, къысмен, амма, илле;*
- 2) *тахминен, тамамен, меджазен;*
- 3) *тесадюфен, акъикъатен.*

Рус тилинден я да рус тили вастасынен алынган сѣзлерде ургъу рус тилинде олгъаны киби къала: *газета, лекция, санаторий, радио*. Къырымтатар тилинде бир сыра шекиль япыджы ве сѣз денъиштириджи аффикслер ургъу алмазлар. Бойле алларда ургъу бу аффикстен эвель кельген эджагъа тюшер:

- а) фаберлик аффикслери: *оджалармыз, алимсинъ, языджыдыр;*
- б) фиильнинъ шахыс-сайы аффикслери: *ойнайым, ойнайсынъ, отурамыз, язасынъыз, алынъыз;*
- в) фиильнинъ III шахыс чокълукъ шеклинде *-лар/-лер* аффикслери: *келелер, язалар;*
- г) эмир финлининъ II шахыс чокълукъ шеклининъ аффикси *-(ы)нъыз/(и)нъыз*: *бакъынъыз, болуныз, бериниз, булунъыз;*
- д) фиильнинъ менфий шеклини япыджы *-ма/-ме* аффикслери: *кельме, берменъиз, кельмесинъ, олмадым, олмасынъ;*
- е) суаль дереджелиги *-мы/-ми*: *бармы? анъладынъмы? кельгенми?;*
- ж) эмир фиильнинъ *-чы/-чи* дереджелиги: *айтчы, кетирчи, сорачы;*

3) зарф япыджы аффикслер: **-ча/-ча, -часына**: русча, бизджесине, аркъадашчасына, инсанджасына;

4) аффиксаль мунасебетчилер: **-нен, -чюн, -ле**: *достунен, ватанчюн, онынъле*.

Базы вакъытлары сёзлерни мантыкъча айырмакъ макъсадынен ургъу сонъки эждадан эвельки эджаларгъа авуштырыла:

а) сайыларда, саюв интонациясы олгъанда: *алты, еди, секиз, докъуз*;

б) фиильнинъ эмир мейили шеклинде: *отур, кетир, тюшюн*;

в) мураджаат макъсадынен къулланылгъан сёзлерде: *джаным, ханым*.

Бойлеликнен, ургъу озъ шеклине коре эки тюрлю ола:

1) **динамик ургъу**: мында ургъулы эджа башкъа эджаларгъа коре къуветлидже сеснен айтыла;

2) **музыкаль ургъу**: мында ургъулы эджа юксек азенкнен айтыла.

Динамик ургъу рус, украин, беларус, эрмени, озъбек, къазах, азербайджан киби тиллерге, бойлеликнен къырымтатар тилине де аиттир. Музыкаль (я да тоник) ургъу серб, литва, чин ве япон тиллеринде бар.

Къырымтатар тилинде ургъу, эсасен, сёзнинъ сонъки эджасына тюше: *ана, языджы, оджа, талебе, яшы, къара, ешилъ, беяз, къырмызы, эки, элли, сексен, докъсан* киби.

Сёзлерге ялгъама къошулгъанда, ургъу да сёзнинъ сонъки эджасына авуша: *кита́п-китапла́р-китапларымыз-китапларымызгъа́* киби.

Эксерий сёзлерде ургъу сонъки эждада олгъаны ичюн, къырымтатар тилининъ сёз ургъусы багълы (пекинген) ургъу сайыла. Лякин къырымтатар тилинде ургъу биринджи (базан экинджи) эджагъа да тюше. Меселя, *кимдир, базан, атта, амма, лякин, афсуски*.

Тильде ургъу алмагъан ялгъамалар, элементлер де бар, шунунъ ичюн бойле ургъу алмагъан ялгъамалар къошулып кельген сёзлерде ургъу сонъки эджагъа дегиль де, ондан эвель кельген эджагъа тюше. Меселя, зарф япыджы ялгъамалар (**-ча / -че / -джа /-дже**), фииллерде менфий шекиль япыджы ялгъамалар(**-ма /-ме**), сёз денъиштириджи хаберлик ялгъамалары (**-м / -ым / -**

им, -сынъ / -синъ, -дыр / -дир / -тыр / -тир, -мыз / -миз, -сыз / -сиз) ве башкъалары.

Къырымтатар тилиндеки рус ве рус тили вастасынен алынган интернациональ сёзлернинъ ургъусы бир де бир эджанен багъланмаган, шунинъ ичюн бойле базы сёзлерде ургъу сёзнинъ башында, базаыларында исе ургъу экинджи, учюнджи ве дигер эджаларгъа тюше. Месея, *атом, область, ручка, лампа, силос, радио* (ургъу биринджи эджагъа тюше); *газета, брошюра, республика, программа* (ургъу экинджи эджагъа тюше); *революция, пропаганда, конституция, санаторий* (ургъу учюнджи эджагъа тюше) ве башкъалары.

Ихтар. Къырымтатар тилиндеки *социалистик (мусабакъа), коммуналь (ходжалыкъ), революцион (арекет)* киби сыфатларда ургъу сёзнинъ сонъки эджасына тюше.

Объектине коре ургъу эки тюрю ола:

1. лексик ургъу (я да сёз ургъусы);
2. мантыкый ургъу (я да джумле ургъусы).

Лексик ургъу сёзнинъ эджасына тюше. Мантыкъ ургъу исе джумленинъ бир де бир джумле азасына тюше. Месея, базы сёзюни айткъанда, биринджи эджа (**ба-**) къуветлиджерек сеснен айтыла; адам сёзюнинъ экинджи эджасы (**-дам**) къуветлиджерек сеснен айтыла. Демек, базы сёзюнинъ биринджи эджасы, **адам** сёзюнинъ экинджи эджасы ургъулыдыр.

Мантыкый ургъу джумле азаларынынъ бириси башкъаларына коре къуветлиджерек, котеринки сеснен айтылувыдыр. Сёйлейиджи динълейиджининъ дикъкъатыны джумледе муим сайган сёзге джелып этмек ичюн о сёзни мантыкъ ургъунен айта.

Мисаллер:

1. Биз **институткъа** бардыкъ (мектепке дегиль де, институткъа);
2. **Биз** институткъа бардыкъ (сиз я да олар дегиль де, биз....);
3. Биз институткъа **бардыкъ** (бармадыкъ дегиль де, бардыкъ).

Мантыкъ ургъунен айтылгъан сѣзлер хабернинъ янында я да онъа якъын келе: Институткъа **биз** бардыкъ мисалинде **биз** сѣзюне мантыкъ ургъу тюше.

Сѣз ургъусы эдебий теляфюзнен (орфоэпиянен) сыкъы багълыдыр. Эгер сѣзнинъ ургъусы денъишсе, сѣзнинъ манасыны анъламакъ да къыйын ола, базан исе сѣзнинъ манасы анълашылмай къала. Шунунъ ичюн эр бир сѣзде ургъуны керек эджагъа къоймакъ ве догъру теляфюз этмек керек.

Сѣз ургъусы сеслери ошагъан сѣзлерни ве грамматик шекиллерини айырмакъ ичюн де хызмет эте. Месея: *алма* (арекет: алмакъ фиилининъ менфий шекли) – *алма* (предмет: меванынъ бир чешити); *къатлама* (арекет: къатламакъ фиилининъ менфий шекли) – *къатлама* (предмет: ашнынъ бир чешити); *басма* (арекет: басмакъ фиилининъ менфий шекли) – *басма* (предмет: материянынъ бир чешити); *къазма* (арекет: фиилининъ менфий шекли) – *къазма* (предмет: алетлернинъ бир чешити); *оджамыз* (биз оджа; мында - **мыз** хаберлик ялгъамасы) - *оджамыз* (бизим оджа; мында - **мыз** мулькиет ялгъамасы).

НУТУКЪ СЕСЛЕРИНИНЪ ДЕНЪИШЮВИ

КОМБИНАТОР ВЕ ПОЗИЦИОН ДЕНЪИШМЕЛЕР

Нутукъта сеслер айры алда дегиль де, сѣз ичинде бири-биринен къошулып келелер. Сѣзлерни айткъанда базы сеслер бири-бирине тесир этелер, нетиджеде сеслернинъ денъишюви пейда ола. Месея, *аран* сѣзюне чокълукъны бильдирген ялгъама **-лар** къошулгъанда **н** сеси ялгъамадаки **л** тутугъына тесир эте ве оны **н-гъа** чевире (аран+лар = араннар). Манълай сѣзюнде **нъ** сеси **л** сесине тесир эте ве **л-ны н-гъа** чевире (манънай). Языда исе бу сѣзлер аранлар, манълай шеклинде язылалар.

Сѣз теркибиндеки сеслернинъ бири-бирине олгъан тесирине коре денъишмелерге комбинатор денъишмелер дейлер. Сеслернинъ комбинатор денъишмелери бойледир: ассимиляция (уйгъунлыкъ), диссимиляция, авуштырма (метатеза) ве башкъалары.

Ассимиляция (уйгунлыкъ)

Сеслернинъ бири экинжисини озюне бенъзеген сеске чевирсе, бойле денъишмелерге **ассимиляция** (уйгунлыкъ) дейлер.

Ассимиляция (уйгунлыкъ, бенъзев) – нутукъта бир сой сеслернинъ (созукъ – созуккъкъа, тутукъ – тутуккъкъа) бири-бирине тесир этмеси нетиджесинде бенъзеп къалмасыдыр. Меселя, кунълер (куннер) шеклинде теляффюз этилелер, кенъез нъ сеси л сесине тесир эткени ичюн, л сеси [н] киби айтыла; исбат сёзю [избат] киби айтыла, чюнки яныгъыравукъ [б] сиси ондан эвель кельген сагъыр сесине тесир эте ве [s] [z] сеске чевириле. Корьгенимиз киби, базы сеслер озьлеринден эвель кельген сеслерге тесир этелер, базы сеслер озьлеринден сонъ кельген сеслерге тесир этилер. Базы сёзлерде сагъыр ве яныгъыравукъ тутукълар бири-дигерине тесир эте, базы сёзлерде тутукълар кенъез тутукъларнынъ тесирине огърай. Бенъзевнинъ бойле хусусиетлерине коре, шу чешитлерини къайд этмек мумкюн:

1. **Артикуляцион-акустик аляметлерине коре (сагъыр-яныгъыравукълыкъ, сеснинъ пейда олув ери, пейда олув усулы) бенъзев:** *чаршенбе > чаршембе* (пейда олув ерине коре бенъзев): *бармазсынъ > бармассынъ* (сагъырлыкъ аляметине коре бенъзев); *баргъанлар > баргъаннар* (пейда олув усулына коре бенъзев).

2. Тесир алтында булунгъан сес не дереджеде денъишкенине коре: **там ве там олмагъан бенъзев;** *нисбий > низбий* (там олмагъан бенъзев, тутукълар тек бир аляметке коре бенъзеп къалалар); *ханлар > ханнар* (там бенъзев, [л] тутугъы бутюнлей [н] тутукъ сесине чевириле).

1) Бир сес экинджи сесни бутюнлей озюне бенъзетсе, **там уйгунлыкъ** сайыла: *вагон + лар – вагоннар, аран + лар – араннар; кельмез + синъ – кельмессин, бермез + синъ – бермессин* (эдебий тильде *вагонлар, аранлар, кельмезсинъ, бермезсинъ*);

2) бир сес экинджи сесни озюне къысмен бенъзетсе, **там олмагъан уйгунлыкъ** сайыла: *тенбель* шеклинде язылгъан бу сёз *тембель* оларакъ айтыла. Мында эки дудакъ арасында пейда олгъан **б** сеси озюнден эвель

кельген тильогю **н** сесини дудакълар иштирагинен япылгъан **м** сесине чевире. Даа мисаллер: *инъ + лемек – инънемек, чанъ + лар – чанънар, бинъ+лер – бинънер, енъ + лер – енънер, анъ + ламакъ – анънамакъ* (эдебий тильде *инълемек, чанълар, бинълер, анъламакъ*).

3. Бири-бирине тесир эткен сеслернинъ бири дигеринден якъын я да узакъ олгъанына коре: **якъын ве узакъ бенъзев**: *адсыз > атсыз* (якъын сеслернинъ бенъзеви), *бу кунъ > бугунъ* (узакъ сеслернинъ бенъзеви).

4. Огдеки я да сонъ кельген сес тесир эткенине коре: **илерилейиджи ве кери бенъзев**: *руидие > руждие* (кери бенъзев), *манълай > манънай* (илерилейиджи бенъзев). Сёзлерде бенъзев адисеси талиль этильгенде, юкъарыда косътерильген чешитлернинъ эписи эсапкъа алыныр. Мисаль оларакъ, бир къач сёзни талиль этейик: *эmekдеш > эmegдеш* [д] сеси тесиринден сагъыр [к] сеси янъгъыравукълаша, бу янъгъыравукълыкъ аляметине коре там олмагъан, кери, якъын сеслернинъ бенъзеви; *онлар > оннар* – кенъез [н] сеси тесиринден ян [л] сеси [н] сесине чевириле, бу – сеснинъ пейда олув усулына ве ерине коре там, илерилейиджи, якъын сеслернинъ бенъзеви. Бенъзев адисеси эм тутукъларда, эм созукъларда ола биле. Созукъ сеслернинъ бенъзеви сингармонизмдир.

1) Огдеки сес озюнден сонъ кельген сесни озюне бенъзетсе **илерилев** (прогрессив) уйгъунлыкъ сайыла:

нъл > нън: *бенъ + лер - бенънер, манълай - манънай, танълай - танънай* (языда: бенълер, манълай, танълай);

нл > нн: *аран+лар - араннар, чобан+лар - чобаннар, ун+лар - уннар* (языда: аранлар, чобанлар, унлар).

2) арттаки сес огюнден кельген сесни юзюне бенъзетсе, **кери** (регрессив) уйгъунлыкъ сайыла:

зс > сс: *туз+суз – туссуз, язмаз+сынъ – язмассын, бармаз+ сынъ – бармассын* (языда: тузсуз, язмазсынъ, бармазсынъ);

рл > лл: *берли – белли* (языда берли – мунасебетчи);

шд > жд: *руидие – руждие* оларакъ айтыла.

Диссимиляция (бенъземезлик)

Диссимиляция адисеси уйгъунлыкънынъ аксидир: эки бири-бирине ошагъан сес бир-бирине бенъземеген сеске айланалар. Мисаллер: *pp* > *pl* (*зарур* > *зарыл*), *pp* > *lp* (*коридор* > *калитор*).

Диссимиляция – нутукъта бир де бир сѣздеки айны я да бенъзеген сеслернинъ, эксериетле тутукъларнынъ, денъишмесидир. Акустик-артикуляцион сеслери я айны, я да бири-бирине якъын олгъан базы сеслернинъ айтылувыны къолайлаштырмакъ себебинден денъишмелер ола. Бенъземезлик адисеси, адети узьре, джанлы лакъырды тильде къулланыла. Диссимиляция вастасынен денъишкен базы сѣзлер язы тилине де киргенлер. Бенъземезлик бенъзевнинъ там къаршылыгъы олгъан бир адиседир.

Диссимиляциянынъ бойле эсас чешитлери бар:

1. Сеслернинъ артикуляцион-акустик аляметлерине коре:

зельзеле > *зензеле*; *зембелек* > *зенбелек* (пейда олув ерине ве усулына коре диссимиляция).

2. **Огдеки я да сонъ кельген сеснинъ тесиринден олгъан диссимиляция:** *чыкъмакъ* > *чыгъмакъ* > *щыгъмакъ* (илерилейиджи диссимиляция), *зембелек* > *зенбелек* (кери диссимиляция).

3. Бенъзевлерини гъайып эткен сеслер бири дигеринден якъын я да узакъ олгъанына коре: **якъын ве узакъ диссимиляция:** *анъламакъ* > *анънамакъ* > *агънамакъ* (якъын диссимиляция), *мумкюн* > *мулькюн* (узакъ диссимиляция).

Сеслернинъ бенъземезлигини талиль эткенде, юкъарыда косътерильген чешитлернинъ эписи козю огюнде тутулыр. Месея: *динълемек* > *динънемек* > *дыгънамакъ* (кенъез **нъ** сеси тесиринден **л** сеси **н** сесине чевириле, бу – пейда олув ерине ве усулына коре там илерилейиджи, якъын сеслернинъ бенъземесидир, сонъра бенъзеген сеслер янъыдан бенъзевлерини джоялар, **нъ** сеси **гъ**-ге чевириле, бу – пейда олув ерине ве усулына коре кери, якъын сеслернинъ диссимиляциясыдыр).

Диссимиляция адисесине, аз олса да, созукъ сеслер де огърай: *азырламакъ > азырлемек*. *Азырламакъ* сёзюнде эм биринджи, эм учюнджи эджаларда артсыра **а** сеси бардыр, *азырлемек* сёзюнинъ учюнджи эджадаки **а** сеси инджелеше, огсыра **е** сесине чевириле; *кене > йине* (биринджи эджадаки **е** сеси тарлаша, **и** сесине чевириле).

Умумен алгъанда, кырымтатар сёзлерде бенъземезлик сийректир.

Аккомодация

Аккомодация бу нутукъта тюрлю артикуляцион-акустик хусусиетлери олгъан сеслернинъ (созукъ тутукъкъа, тутукъ – созукъкъа) бири дигерине уймасыдыр. Сёзде огдеки я да сонъ кельген сеснинъ тесири олгъанына коре аккомодациянынъ **илерилейиджи** ве **кери** чешитлерини косътермек мумкюн.

Эгер сёздеки бир де бир сес огдеки сеснинъ тесири алтында олса, бунъа **илерилейиджи аккомодация** дерлер. Месея, *къайнамакъ* сёзюнде артсыра **а** сеси ондан эвель кельген **й** ве **н** тутукълары тесиринден бираз огге чекиле.

Сёздеки бир де бир сес ондан сонъ кельген сеснинъ тесири алтында олса, бунъа **кери аккомодация** дерлер: *гузель* сёзю [*гюзель*] киби айтыла, **г** тутугъы ондан сонъ кельген дудакълангъан **ю** созугъы тесиринден бираз дудакълангъан ола, бу кери аккомодациядыр.

Созукълар ве тутукълар артикуляцион джеэттен фаркълы сеслер олгъаны ичюн, там дереджеде бенъзеп оламайлар, тек айры бир сеслерине коре бенъзейлер. Месея, къатгы тутукъ ве огсыра созугъы ян-янаша кельселер, я тутукънынъ артикуляциясы, огсыра созукънынъ артикуляциясына уйгъунлашып, огге чекильмели, я да созукънынъ артикуляциясы, тутукънынъ артикуляциясына бенъзеп, арткъа чекильмели.

Аккомодациянынъ себеплери тюрлю ола биле:

Назализация (кенъезлешюв). Кенъез тутукълары янында тиль тутукълары я да созукълар да кенъезлешкен бир ренк алалар (агъызнен берабер кенъез ёлу да ачыкъ олгъаны ичюн). Месея: *сонъра*, *Танъры*, *чембер*.

Палатализация (йымшакълашув). Тутукъларнынъ огсыра созукълары огюнде я да **й** сеси янынъда йымшалмасы (тильнинъ орта кысымы кыатты танълайгъа таба котериле ве тутукъ йымшакъ ола). Месея: [б'эrm'эк] (огсыра э сеси тесиринден **б** ве **м** тутукълары бираз йымшай), *онамакъ* ерине [ойнямакъ], *сайламакъ* ерине [сайлямакъ] сёзлеринде **й** тутугъы тесиринден **л** сеси йымшай, сонъра йымшалгъан сеснинъ тесиринден **а** сеси индже ола, оглешкен бир сеске чевириле.

Лабиялизация (дудакълашув) – дудакълангъан созукълар **о, ё, у, ю** огюнде кельген тиль тутукъларнынъ дудакълашмасыдыр. Тутукъны айтмаздан эвель дудакълар тегереклене ве огге узаналар. Месея: *козь, дут, кёр.*

Метатеза (авуштырма)

Метатеза сёзде сеслернинъ озъара ер авушылувыдыр. Мисаллер: **гр > рг:** *огренмек-оргенмек*; **кл > лк:** *тук+ли > тильки, корьсетмек > косьтермек* (эдебий тильде *огренмек, тильки, корьсетмек*).

Адисе айтылувыны кьолайлаштырмакъ себебинден пейда олгъан. Метатеза чокъусы алларда лакъырды тилинде, бала тилинде расткеле. Бунынънен берабер язма тилинде де базы сёзлер сеслери авуштырылгъан шеклинде кьулланылалар: *руба – урба, круна* (рус тилинден) – *куръне*. Авуштырма, эсасен, чокъ эджалы сёзлерде тутукъларнынъ ер денъишмесинен мейдангъа келе: *огренмек – оргенмек, топракъ – торпакъ, кольмек – комлек, лянет – налет, сантрач – сатранч.*

Протеза (кьошулма)

Протеза – сёз башында созукъ я да тутукъ сес кьошулувы. Месея: *урмакъ* – дженюп шивесинде *вурмах, скемле* – лакъырды тилинде *ыскемле, леш* – лакъырды тилинде *илеш, ине* – орта ёлакъ шивесинде *йине, уфакъ* – орта ёлакъ шивесинде *йуфакъ.*

Сес кьошулмасы алынма сёзлерни кьырымтатар тилине уйгъунлаштырувы иле багълыдыр. Кьырымтатар тилинде сёз башында эки

тутукъ ян-яна кельмез. Шу себептен дигер тиллерден алынган сёзлернинъ башына я да эки тутукънынъ арасына созукъ къошула билир. Месея: *рум – урум, скеле – искеле, реджеп – эреджеп, лимон – илимон, леш – илеш, риште – эриште, рус – урус, стаж – сытаж, план – пылан, пляж – пияж.*

Къырымтатар сёзлерде созукъ сес къошулмасы базы азлаштырма ве къуветлендирме сыфатларда ве зарфларда расткелир: *сап-сагълам – сап-сагълам, купе-куньдюз, яп-ялынъыз – япа-ялынъыз, бес-белли – бесе-белли, азчыкъ – азачыкъ* киби.

Базы сёзлерде тутукъ иле башланган аффикс къошулганда, негиз ве аффикс арасында бир кошма созукъ я да тутукъ пейда ола: *динълейиджи, багълайыджи, башлап – башлайып (шиве), нень?- нейинъ?, онда, эвинде.*

Тек созукъ сеслер дегиль, тутукъ сеслер де къошула биле: къырымтатар тилинде эксериетле **й, в, н** тутукълары къошулганы корюнир: *ине – йине, ири – йири, инсан – йинсан, урмакъ – вурмах, олмакъ – болмакъ, абла – һабла, орюмчек -һорюмчек, арпа-һарпа.*

Н сеси бир къач сёзде **эпентеза** (ич къошулма) шеклинде корюнир: *тюфек – тюфенк, фурсат – фурсант, меджлис – менджлис, о+да – онда.*

Корьгенимиз киби, къошулма эм сёз башында, эм сёз ичинде ола биле. Онынъ ичюн къошулмасынынъ эки чешитии бар: сёз башына созукъ я да тутукъ сеснинъ къошулмасына **протеза** (ог къошулма) дерлер (*йуфакъ, урус* сёзлеринде киби). Сёз ортасына созукъ я да тутукънынъ къошулмасына **эпентеза** (epenthese) (ич къошулма) дерлер (*тюфек – тюфенк, кран – кыран* сёзлеринде олганы киби).

Сес тюшмеси

Сес тюшмеси, умумен, сёзни къыскъартыр. Сёз теркибинден, бенъзев я да бенъземезлик адиселери эсасынла, бир я да бир къач сес тюшип къалмасы мумкюн.

Сес тюшмесининъ чешитлери:

I. Созукълар бирлешмеси. Къырымтатар тилинде эки созукъ ян-яна кельмез. Бойлеликнен, созукъ иле биткен сѣзлер созукъ иле башлангъан башкъа бир сѣз иле къошулса, созукъларнынъ бири тюшер. Яни бойле алда эки созукъ бирлешсе, бир созукъ къалыр. Созукълар бирлешмесининъ 2 чешити бар.

Элизия – эки сѣз ян-яна кельсе, биринджи сѣзнинъ сонъундаки созукъ сес тюшип къала: *къаве алты > къавалты, не олды > нолды.*

Афerezис – эки сѣз ян-яна кельсе, экинджи сѣзнинъ башындаки созукъ сестюшип къала: *джума эртеси > джумартеси, не ичюн – нечюн, къай этейим > къайтийим, ярдымы иле > ярдымыле.*

II. Сес тюшмеси.

1. Апокопа. Базы сѣзлерде (эсасен, рус ве рус тили вастасынен къырымтатар тилине кирген сѣзлерде расткеле) алынган сѣзлерде сонъки созукъ сес зайыфлаша ве тюшип къала: *макарони – макарон, сигарета – сигарет, шахматы – шахмат, конфета – къанфет, картошка – къартон.*

2. Синкопа. Сѣз ичинде бир сес я да бир къач сеснинъ тюшмесидир. Месея: *эписи – эпси, илерилемек – илерлемек, къокъуламакъ – къокъламакъ, машина – машина, кеттилер – кеттлер, кореджегим – кореджем.*

Къырымтатар тилинде эки эджалы сѣзлерде созукъ сес иле башлангъан ялгъама къошулувынен экинджи эджадаки тар созукъ даима тюшип къала: *бенъиз – бенъзи, бурун – бурну, къоюн – къойну, къарын – къарнында, гонъюль – гонълюмде, боюн – бойну, кокюс – коксюм, огъул – огълунъыз, къайын – къайнынъыз.* Бу сѣзлернинъ чокъусы инсан мучелерининъ адларыдыр.

Арап тилинден алынма сѣзлерде тар созукълар эр вакъыт тюше: *фикир – фикри, акъыл – акълы, сабыр – сабры, вакъыт – вакъты, омюр – омрю, ресим – ресми, ариф – арфи.* Тилимизге кирген бойле сѣзлерде орта эджадаки созукъ сес тюшмесининъ себеби – бу созукъ сес эпентетик (къошулган) олмасындадыр, чюнки арап сѣзлернинъ шекли: *фикр, акъл, сабр, вакът, умр, ресм, арфтыр.*

Сезде тек созукъ сеслер дегиль де, тутукъларнынъ да тюшип къалмасы мумкюн. Тюшмеге энъ чокъ огърагъан тутукълар – тильарты тутукълары ве сонор тутукълардыр: *кельген – келен, йымырткъа – йымырта, йигирми – йирим, къаранлыкъ – къараныкъ, кельтирмек – кетирмек, ойле – оле.*

Лакъырды тилинде тутукъларнынъ тюшмесине тюрлю орьнеклер расткетире билемиз: *Тез ке!* (кель ерине).

Къырымтатар тили асырлар бою инкишафы нетиджесинде тутукъ сеслер де тюшип къалды: *даһа – даа, шеһер – шеэр, имтиһан – имтиан* киби бир сыра арап ва фарс сёзлерде гъыртлакъ **h** сеси тюшип къалды ве деньишмеге огърагъан сёзлер язма тилине кирди.

Чифт – чиф, дост – дос, раст – рас, хавф – хаф, абдест – абдес киби сёзлерде сонъундаки эки туткънынъ бириси тюшип къала. Амма бу сёзлерге созукъ иле башлангъан аффикс къошулгъан сонъ, сёзнинъ сонъундаки экинджи тутукъ кене пейда ола: *чифти, достунъ, абдести.*

Гаплоглогия – сес тюшмесининъ даа бир чешити – эджа тюшмеси. Сёз ичинде, къошулгъан аффикслерде ве эки сёзнинъ бирлешмесинде ян-яна кельген бенъзеген эки эждадан бириси тюшер: *базар эртеси – базартеси, шимдиден – шимден, кетирир – кетир, къыдырырсынъ – къыдырсынъ.*

Позицион деньишмелер

Сеслернинъ комбинатор деньишмелеринден гъайры, **позицион** деньишмелери де бар.

Бир де бир сеснинъ сёздеки ери сеснинъ позициясы сайыла. Сеснинъ сёздеки ери ве алы тюрлюдир: сёзнинъ башында, ортасында, сонъунда олувы; ургъулы, ургъусыз эждада олувы ве иляхре. Буларгъа коре сеслер чешит тюрлю деньишелер. Месея, **б** тутугъы сёзнинъ сонъунда озь янъгъыравукълыгъыны гъайып этип, сагъыр **n** оларакъ айтыла: *клул* (эдебий тильде *клуб*). *Мектеп, мектюп, дерт, макъсат, икътисат* киби сёзлернинъ сонъунда тарихий оларакъ **-б, -д** янъгъыравукъ тутукълары бар эди (*мактаб, мактуб, дард, макъсад*). Экинджи эждадаки базы бир тар созукълар

зайыфлаша ве тюшип къала. Месея: *огъул – огълу, багъыр – багъры, сыныф – сынфий, илим – ильмий*. Рус ве рус тили вастасынен Авропа тиллеринден алынган сёзлернинъ ургъусыз эджаларында **о** сеси **а** я да **ы** оларакъ айтыла: *октябрь, ноябрь, директор, ректор* сёзлери *актябрь, ноябрь, директыр, ректыр* киби айтыла. Сеслернинъ бойле денъишмелерине **позицион** денъишмелер дейлер.

ИМЛЯ

Земаневий къырымтатар тилинде 37 дане ариф бар. Олардан 2 данеси – ишарет.

Эр бир арифнинъ эки шекли бар: баш (буюк) ариф ве кучюк ариф. Къырымтатар элифбесинде ариф ве ишаретлернинъ ерлешюви бойледир: Аа (а), Бб (бэ), Вв (вэ), Гг (гэ), Гъгъ (гъы), Дд (дэ), Ее (йэ), Ёё (йо), Жж (жэ), Зз (зэ), Ии (и), Йй (йы), Кк (ка), Къкъ (къы), Лл (эль), Мм (эм), Нн (эн), Нънъ (энь), Оо (о), Пп (пэ), Рр (эр), Сс (эс), Тт (тэ), Уу (у), Фф (эф), Хх (ха), Цц (цэ), Чч (чэ), Дждж (джэ), Шш (ша), Щщ (ща), Ъъ (къаттылыкъ ишарети), Ыы (ы), Ьь (йымшакълыкъ ишарети), Ээ (э), Юю (йу), Яя (йа).

Айры изалар:

- 1) **гъ, къ, нь, дж** арифлери экишер бельгиден япылып, бирер сесни ифаделейлер;
- 2) **е, ё, ю, я** арифлери сёзнинъ базы бир ерлеринде экишер сес (**йэ, йо, йу, йа**) бильдирелер.

Сеснен ариф арасында олган эсас фаркъ шунда ки, сесни айтамыз ве эшитемиз; арифни исе язамыз ве коремиз.

Элифбедеки арифлернинъ ерлешюв теркибини эзберлев айрыджа амелий эмиетке маликтир, чюнки лугъатларнынъ чокъусы элифбе теркибинде тизиле.

Бойле тизилюв лугъаттан файдаланувуны енгиллештире, керек сёзни тез тапмагъа ярдым эте.

Ресмий джедвеллерде, меселя, сайлав вакътында тизильген джедвеллер, студентлер я да талобелер джедвеллери ве умумен адамларнынъ сой адлары джедвельде элифбе тертибинде языла.

Имля ве онынъ эсас принципери.

Сёзлернинъ тамыр-негизлерини ве ялгъамаларны бир шекильде язылмасыны темин эткен къаиделер джыйымына **имля** дейлер. Имля эдебий тилининъ язма шеклине айттир.

Имля сёз тамыр-негизлерининъ ве ялгъамаларнынъ догъру язылувыны, муреккеп сёзлернинъ къысымларыны къошып я да айырып язылувыны, баш арифлернинъ къулланылувыны, сёз эджаларыны бир сатырдан экинджи сатыргъа авуштырувыны огрете. Акъыллы инсан олмакъ ичюн имля къаиделерини огренмек ве бильмек керек.

Къырымтатар имлясынынъ эсас принципери **фонетик** ве **морфологик** принциплердир. Базы бир къырымтатар сёзлеринде **тарихий** я да **анъаневий** принцип де къулланыла.

Фонетик принципке коре, сёзлер ве ялгъамалар насыл айтылса, ойле де языла. Меселя, **къол** тамыры ве **+ла+н** ялгъамалары ярдымынен япылгъан сёз *къоллан* дегиль де *къулла*н шеклинде языла, демек тамырдаки **о** ерине **у** айтыла ве ойле де языла. *Китап* сёзюне мулькиет ялгъамасы **-ы** къошулгъанда *китаны* дегиль де *китабы* айтыла ве ойле языла.

Рус тилинден алынган *счастье, скамья, картофель, счёты, столб* киби сёзлер лакъырды тилинде *част, скемле, къартон, чёт, столба* оларакъ айтыла ве ойле де языла.

Демек, фонетик принцип имляны лакъырды тилининъ айтылувына якъынлаштыра, язынен айтув арасында малюм дереджеде умумийлик теминлей.

Морфологик принципке коре сёзлер ве ялгъамалар насыл айтылгъанына бакъып дегиль де, сёзнинъ темелине я да ялгъамаларнынъ шекиллеринден бирисини сечип алувына коре языла. Меселя, *манълай*,

танълай сёзлеринде **нъ** сеси **л** сесини озюне бенъзете (ассимиляция) ве *манънай, танънай* оларакъ айтыла; *аранлар* сёзю *араннар* оларакъ айтыла, лякин *манълай, танълай, аранлар* шеклинде язылалар.

Кетсе, къайтса, тутса, ашчы, явашча сёзлери *кеце, къайца, туца, ащы, йаваща* айтылса да, морфологик принципке эсасланып *кетсе, къайтса, тутса, ашчы, явашча* оларакъ язылалар.

Морфологик принцип сёзнинъ тамыр-негизини ве ялгъамаларнынъ язылувында бирлик теминлей. Фонетик принцип бир тамыр-негиз ве ялгъамаларны чешит тюрлю язмага ёллар ача. Меселя, догърултув келиши ялгъамасы дёрт шекильде (-къа, -гъа, -ке, -ге: *балыкъкъа, оджагъа, ишке, шеэрге*) языла; саде кечкен заман вастасыз шеклини япыджы ялгъамалар да дёрт шекильде (-ты, -ды, -ти, -ди: *ачты, барды, ичти, берди*) фонетик принципке эсасланып язылалар.

Фонетик принцип кырымтатар имлясынынъ эсас принципи сайыла.

Тарихий (анъаневий) принципке коре, сёзлер эвельден насыл язылып кельген олса, шимди де ойле язылалар. Меселя, *анбар, тенбель* сёзлери шимди *амбар, дембель* киби айтыла, лякин *анбар, тенбель* оларакъ язылалар. Шахыс замирлерине келиш ялгъамаларыны къошкъанда *мен+ге = менге, сен+ге = сенге* олмакъ керек, лякин тарихий принципке эсасланып биз *манъа, санъа* айтамыз ве язамыз.

Фонетик язы (транскрипция)

Элифбедеки арифлер нуткъумызнынъ эсас сеслерини косьтерелер, оларнынъ чешит тюрлю ренклерини, деньишмелерини акс эттирмейлер. Лакъырды нуткъунда сеслерининъ чешит тюрлю деньишмелерини, оларнынъ чешит тюрлю айтылувыны языда толусынен косьтермек ичюн махсус бельги-арифлер къулланыла. Бойле языгъа **фонетик язы** дейлер.

Фонетик языда базы ерлерде даа янъы бельгилер къулланыла. Меселя, **ö** (я да **o**), **ÿ** (я да **ü**) огсыра созукъ сеслерини бильдире; **а:**, **о:** девамлы **а** ве **о** созукъларыны бильдире ве иляхре.

Фонетик языда **ё, ю, я, е** арифлери кьулланылмаз. Оларны бильдирген сеслер айры бельгилернен косьтериле: **ё** ерине сёзнинь башында я да айры алда **йо (й+о)**, тутукь сеслерден сонь **ё** языла; **ю** ерине сёзнинь башында, я да айры алда олып кельгенде **йу (й+у)**, тутукь сеслерден сонь – **ў**; **я** ерине сёзнинь башында, я да айры алда **яа (й+а)**, тутукь сеслерден сонь **я** языла; **е** ерине сёзнинь башында, я да айры алда **йэ (й+э)**, тутукь сеслерден сонь **э** языла.

Мисаллер: *йол, йолакь, кёр, йуз, сўт, йарамай, йар, кяр* (эд.-орф. *ёл, ёлакь, кёр, юз, сют, ярамай, яр, кяр*).

Созукь ве тутукьлар:

А-артсыра **а**. Рус – халкьара сёзлерде рус тилиндеки **а** сесине якьын келе (эдебий – орфографик **а**): [*баба, ана*].

Ä (я да **ä**) – огсыра **а** (эдебий-орфографик **я**): [*рузг'är, к'är, т'үк'än, к'äгьыт, л'äl'э*].

И - огсыра, кьыскьа **и** (эд.-орф.**и**): [*иш, инсан, эрик*].

I - огсыра, кьыскьа **и** (эд.-орф.**и**): [*бiлим, кiриш, кiрпи*].

Ы- артсыра **ы** (эд.-орф.**ы**): [*ыргьат, йырджы*].

Ь - артсыра ,кьыскьа **ы** (эд.-орф.**ы**): [*кьш, сьчан*].

У- артсыра **у** (эд.-орф.**у**): [*туз, улак, ун*].

Ў - (я да **ў**) –огсыра **ў** (эд.-орф.**ю**): [*бол'үк, с'үр'ү*].

О - артсыра **о** (эд.-орф.**о**): [*орман, долма, орта, оз'ен*].

Ö - (я да **ö**)-огсыра **ö** (эд.-орф.**ё**): [*к'өр, ч'өл', д'ört, с'önm'ек*].

Э - огсыра **э** (эд.-орф.**э, е**): [*эг'эр, ч'эр'э, б'эт, эмджэ*].

В - дудакь-тиш **в** (эд.-орф.**в**): [*в'ишн'э, вагон, в'илка*].

W(я да **в**)-дудакь-дудакь **в** (эд.-орф.**в**): [*суw, буw, агьуw, оқлаw, суwуқ*].

Ф - дудакь-тиш **ф** (эд.-орф.**ф**): [*фикир, сыныф, ф'эн'эр, софа, ариф*].

F - дудакь-дудакь **ф** (эд.-орф.**ф**): [*yf, yfaқ*].

Кь - терен тиль арты **қ** (эд.-орф.**кь**): [*қурт, чоқрақ, қонқа, тоқмақ*].

Гъ - терен тиль арты **гъ** (эд.-орф.гъ): [*гъал'эб'э, лагъап, дагъ*].

Дж -къарышыкъ сес **дж** (эд.-орф.дж): [*джэвиз, оджа, ил'әдж*].

Нъ - тиль арты, бурун сеси **нъ** (эд.-орф.нъ): [*дәнъиз, танъ, онъ, бинъ*].

Шартлы бельгилер:

: бельгиси арифтен сонъ къоюлып, сеснинъ девамлы олгъаныны косътере:
[*ил'м'и:, с'и:рэк, чи:*] киби.

' бельгиси арифнинъ онъ тарафынынъ юкъарысына къоюлып, тутукъ сеснинъ йымшакъ айтылгъаныны косътере: *л', к'* киби.

> бельгиси кечюв адисесини я да бир сеснинъ денъишювини косътере.

бельгиси эки ал параллель къулланылгъаныны бильдире.

˘ бельгиси къыскъа сесни бильдире: [*бйр, кйр*].

()- къыскъартма (редукция) адисесини косътере ве иляхре.

Орфоэпия

Орфоэпия – эдебий теляффюз къаиделерининъ джыйымыдыр. Эдебий тильде догъру язув не къадар эмиетли олса, догъру айтув да о къадар эмиетлидир.

Теляффюзни нормалаштырув радио эшиттирювде, театр, телеййынларында, айрыджа окъув юртларында окъув-окъутув ишлерини ве умумен медениетни инкишаф этмек ичюн пек зарурдыр.

Орфоэпия миллий тиль ичюн екяне теляффюз нормалары олувыны талап эте. Бу нормалар тильнинъ сеслер системасы эсасында яратыла, яни сеслер тертиби, оларнынъ тюрлю комбинатор ве позицион денъишмелерини эсапкъа алып, эр бир алда насыл айтмакъ керек олгъаныны тайинлей. Бунда олгъан айтув эдебий тиль анъанелерине, тильнинъ инкишаф тенденциясына келишкенлери айырыла. Меселя, ашагъыдаки сёзлер шивелерара *агъыз – авуз – авыз – ауз, барам – бараман – варам, бурун – бурын – бырын – мырын, тиш – чии – дии, ишитмек – эшитмек, кетмек – китмек – гитмек, шунынъ ичюн – шучюн* киби айтылса да, эвельден девам этип кельген анъанеге ве къырымтатар тилининъ инкишаф къаиделерине эсасланып эдебий тильде

агъыз, бурун, тиш, эшитмек, кетмек, барам, шунынъ ичюн оларакъ айтылыр.

Орфоэпия имлянен сыкъы багълыдыр. Лякин джанлы, лакъырды тили язынен эр вакъыт бир олмай. Бу ал ургъунен, сеслернинъ озъара тесиринен, сеслернинъ сёздеки еринен багълы ола. Меселя, сёз сонъундаки янгъыравукъ **д** сагъыр **т** оларакъ айтыла: *завот* (<завод), *парахот* (<пароход); *вокзал, экзамен* сёзлеринде сагъыр **к** тутугъы янгъыравукъ **з** огюнде янгъыравукълаша (*вагзал, экзамен*); бу эки сёздеки ургъусыз **о** созугъы **а** киби, **е** созугъы исе тар созукъ сес **и** оларакъ айтыла. Аксине, *ЗАГС* сёзюнде сагъыр **с** огюндеки янгъыравукъ **г** тутугъы сагъыр **к** оларакъ (*ЗАКС*) айтыла ве башкъалары.

Созукъ сеслернинъ орфоэпиясы

и созугъы:

- 1) *бир, тик, биз, тиш, китап, тири, тикен, фикир* киби сёзлерде къыскъа айтылыр;
- 2) *ине, исим, индже, ираде, ири, инат, илик* киби сёзлернинъ башында; *шаир, мирас, миде, риджа, чичек* сёзлерде нормаль алда айтыла;
- 3) *сийрек, чий, кийик, бий, ильмий* киби сёзлерде **й** тутукъ сеси алдында девамлы оларакъ айтыла: *си:рек, чи:, ки:ик, би:, ил'ми: .*

ы созугъы:

- 1) *къыш, къыз, къыр, сыр, сыра, сылакъ, къыркъ, сыджакъ* киби сёзлерде къыскъа айтылыр;
- 2) *ырым, ыргъат, ышыкъ* киби сёзлернинъ башында олгъаны киби айтылыр;
- 3) *къыйма, сыйламакъ, сыйпамакъ, тыйнакъ, мыйыкъ* киби сёзлерде **й** тутукъ сеси алдында ве рус тилинден алынган *лыжа* сёзюнде девамлы айтылыр.

у созугъы:

- 1) *бурун, одун, узун, уфукъ* киби сёзлернинъ экинджи эджасында у-нен ы сеси арасында кыскыа айтылыр;
- 2) *узакъ, улу, умач, урба, урмакъ, уфукъ, учмакъ, уджуз* киби сёзлернинъ башында айны айтылыр;
- 3) *юкъу, къокъу, дуйгъу* киби сёзлернинъ сонъунда у-нен ы арасында айтылыр.

ÿ (ю) созугъы: бу созукъ джанлы тильде сёзнинъ экинджи эджасында эксерий алда **и**-нен денъиштириле. Месея, *чюрюк* ерине *чюрик, чюкюндир* ерине *чюкиндир, борю* ерине *бори, олю* ерине *оли, кутюк* ерине *кутик, гугюм* ерине *гугим, омюр* ерине *омир*. Бойле айтув эдебий теляффюз дегиль.

о созугъы:

1) *от, окъ, орман, окълав, оба, одун, отурмакъ, оджа* киби сёзлернинъ тек сёз башында ве биринджи эджасында расткелир. Тюрк тиллеринде, шу джумледен кырымтатар тилинде де, асыл тюрк сёзлеринде **о** созугъы экинджи ве ондан сонъ кельген эджаларда къулланылмаз;

2) *коръмек, больмек, орюмчек, оксюрмек, огренмек* киби сёзлернинъ биринджи эджасында эвельде **ö** оларакъ айтыла эди, лякин земаневий кырымтатар тилинде **о** оларакъ теляффюз этиле;

3) рус ве рус тили вастасынен башкъа тиллерден алынган сёзлерде **о** созугъы базан **а** ве **ы** оларакъ айтылыр. Месея, айтыла *савет* языла *совет*, айтыла *калхос* языла *колхоз, сафхос* языла *совхоз, директыр* языла *директор*.

ö (ё) созугъы: *кёр, дёрт, тёшек, тёгерек, тель, сёз, чель, сёнмек, чёкмек* киби сёзлерде **ö** созугъы айны айтылыр.

а созугъы:

- 1) *алма, араба, ана, бала, баш, къаш* киби сёзлерде ачыкъ ве япыкъ эджаларда къатты нормаль алда айтылыр;
- 2) *къаарь, баарь, джемаат, саат, мудафаа* киби сёзлерде текрарланган алда девамлы **а** оларакъ айтылыр.

э (е) с о з у г ь ы:

- 1) э (е) созугъы джанлы тильде базан **и** оларакъ айтыла. Месея, *кетмек* ерине *китмек*, *эсап* ерине *исап*, *эришмек* ерине *иришмек*, *эгиз* ерине *игиз*, *чечек* ерине *чичек*, *эшитмек* ерине *ишитмек*, *тегиз* ерине *тигиз*. Бойле айтув эдебий теляффюз дегиль;
- 2) *зеэр*, *шеэр*, *теэсюф* киби сёзлерде текрарлангъан алда къулланыла ве девамлы э оларакъ айтылыр: *зэ:р*, *шэ:р*, *тэ:ссюф*.

Айры тутукъларнынъ орфоэпиясы:

в тутугъы къырымтатар сёзлеринде эки дудакъ арасында пейда ола ве даушнен айтыла: *сув*, *був*, *сувукъ*, *сайлав*, *сувармакъ*. Арап, фарс ве рус тиллеринден кирген сёзлерде **в** тутугъы ашагъыдаки дудакъ ве усттеки тишлер арасында пейда ола. Мисаллер: *вакъыт*, *векиль*, *видждан*, *вазиет*, *завод*, *взвод*. Рус ве рус тили вастасынен башкъа Авропа тиллеринден кирген сёзлерде **в** тутугъы сагъыр тутукълар огюнде ве сёз сонъунда кельгенде сагъыр **ф** киби айтылыр. Мисаллер: *автор*, *автомат*, *актив*, *коллектив* киби сёзлерде *афтыр*, *афтамат*, *актиф*, *каллектиф* оларакъ айтыла;

дж бирикмеси къырымтатар тилинде янгъыравукъ, къарышыкъ-патлайдыджи бир сесни бильдире. Шу сесни ифаделеген бельгилер бири-биринден айырылмаз. **Дж** сеси сёзнинъ башында, ичинде ве базан сонъунда расткелир. Мисаллер: *джевиз*, *джылап*, *джигер*, *оджа*, *уджуз*, *илядж*. Сёзнинъ сонъунда **дж** сеси янгъыравукълыгъыны бираз джоя;

л тутугъы лакъырды тилинде базан **н** оларакъ айтыла. Месея: *танълай* ерине *танънай*, *манълай* ерине *манънай*. Эдебий теляффюзде исе **л** ерине **н** айтмагъа олмаз;

н тутугъы *анбар*, *тенбель* киби сёзлерде уйгунлыкъ къайдеси алтында **м** оларакъ айтылыр (*амбар*, *тембель*);

къ, **гъ**, **нъ** тутукъларында къалынлыкъ ишарети (ъ) ярдымджи васта оларакъ къулланыла. Бу тутукълар терен тильарты сеслерни бильдирелер;

ц тутугъы рус ве рус тили вастасынен Авропа халкъларынынъ тиллеринден кирген сёзлерде расткелир. **Ц** тутугъы къарышыкъ-патлайыджы **т + с** ерине къулланылыр: *цирк, цемент, центнер, социализм*;

щ тутугъы рус ве рус тили вастасынен Авропа тиллеринден кирген сёзлерде расткелир. **Щ** тутугъы къарышыкъ-патлайыджы **ш + ч** ерине къулланылыр: *ящик, помещик, прапорищик*.

Ян-янаша кельген чифт тутукълар эдебий теляффюзде бири-биринден айырылмаз, девамлы оларакъ айтылыр. Мисаллер: *къатты, аджджы, иссе, миллет, тонна, касса, коммунист*.

Янъгыравукъ ве сагъыр тутукълар.

1. Янъгыравукъ тутукълар сёзнинъ сонъунда озь янъгыравукълыгъыны джоялар ве сагъыр чифтлеринен денъштирилелер: *завод* ерине *завот*, *отуз* ерине *отус*, *теляффюз* ерине *теляффюс*, *туз* ерине *тус*, *пешрав* ерине *пешраф*, *биолог* ерине *биолок* киби.

2. Сагъыр тутукънен биткен сёзге созукънен башлангъан ялгъама къошулгъанда, сагъыр тутукъ янъгыравукълашыр. Мисаллер: *кольмек + и = кольмеги*, *къашыкъ + ы = къашыгъы*, *балыкъ + ы = балыгъы*. *Мектеп + имиз = мектебимиз*, *дерт + и = дерди*. Амма *окъ*, *топ*, *окоп* киби сёзлерде бу къаиде укюм сюрмей: *окъу*, *топу*, *окопы*.

Айры ялгъамаларнынъ орфоэпиясы.

Чокълукъ ялгъамасы –лар/-лер шекильде сёзге къошулыр: *араба+лар*, *къашкъыр+лар*, *эмдже+лер*, *дефтер+лер* киби. Чокълукъ ялгъамасынынъ сагъыр ве дудакълангъан шекли олмаз.

Мулькиет ялгъамалары къалын-индже, дудакълангъан ве дудакъланмагъан шекиллерде олурлар: *китап + ым = китабым*, *бет + им = бетим*, *къол + ум = къолум*, *козь + юм = козюм*.

Хаберлик ялгъамалары къалын-индже, 3-джи шахысларда сагъыр ве янъгыравукъ шекиллерде олурлар: *багъчеван + ым = багъчеваным*,

студент + им = студентим, оджа + дыр = оджадыр, студент + тир = студенттир.

Келиш ялгъамалары къалын ве индже шекильде айтылырлар: *адамнынъ, дефтернинъ*. Догърултув, ер ве чыкыш келишлерининъ ялгъамалары сагъыр ве янъгыравукъ, къалын ве индже шекиллерде айтылырлар: *адамгъа, къышкъа, дефтерге, сепетке; адамда, къышта, дефтерде, сепетте; адамдан, къыштан, дефтерден, сепеттен*. Келиш ялгъамаларына дудакълылыкъ тесир этмез.

Мулькиет ялгъамалары къошулгъан исимлер келиш ялгъамаларынен тюрлегенде догърултув, ер ве чыкыш келишлеринде мулькиет ве келиш ялгъамалары арасында бир **н** пейда ола: *адамы-н-а, адамы-н-да, адамы-н-дан*; мулькиет ялгъамалары къошулгъан исимлер догърултув келишинде – **гъа,-къа,-ге,-ке** ялгъамалары ерине **-а, -е** ялгъамаларыны къабул этелер: *адамы-н-а, дефтери-н-е* киби.

Сёз япыджы **-даш, -деш** ялгъамаларынынъ сагъыр шекиллери ёкъ. Бу ялгъамалар эм янъгыравукъ, эм де сагъыр сеснен биткен сёзлерге къошулырлар: *аякъдаш, ватандаш, койдеш*.

Сёз япыджы **-вукъ, -вуч** ялгъамаларынынъ тек дудакълангъан шекиллери бар: *чырмавукъ, тырнавуч*.

Шахыс замирлерине келиш ялгъамалары къошулгъанда бойле денъишмелер пейда ола:

- 1) *мен + нинъ = меним, мен + ге = мангъа, мен + ни = мени;*
- 2) *сен + нинъ = сенинъ, сен + ге = сангъа, сен + ни = сени;*
- 3) *о + гъа = онгъа;*
- 3) *биз + нинъ = бизим, сиз + нинъ = сизинъ.*

Бу, шу ишарет замирлерине догърултув, ер ве чыкыш келишлерининъ ялгъамалары бойле къошулыр: *бу + гъа = бунгъа, шу + гъа = шунгъа, бу + да = бунда, шу + да = шунда, бу + дан = бундан, шу + дан = шундан* киби.

Охшав-кучюльтюв ялгъамалары къалын-индже ве сагъыр шекиллерде олурлар; янъгыравукъ ве дудакълангъан шекильде олмазлар:

атчыкъ, къушчыкъ, койчик. -къ, -к сеслеринен биткен сёзлерге охшав-кучюльтюв ялгъамалары къошулгъанда, сёзнинъ сонъки **-къ,-к** сеслери тюшип къалыр, айтылмаз. Мисаллер: *балыкъ + чыкъ = балычыкъ, къашыкъ + чыкъ = къашычыкъ, копек + чик = копечик, курек + чик = куречик.*

ИНТОНАЦИЯ

Интонация нутукъкъа дуйгъу ренки къошкъан махсус фонетик васталардан биридир. Тон киби ургъу ве интонация да инсанларнынъ рухий алларыны, яни къуванчлы, кедерли, ачувлы олып-олмагъанларыны ифаделейлер. Нутукъта сёзлердеки ве джумледеки музыкаль тоннынъ деньишмесине: алчакълашмасына да я юксельмесине – интонация дейлер.

Интонация бир къач фонетик адиселерге багълыдыр.

Олардан энъ эсаслары булардыр:

- 1) нутукънынъ аэнклиги (мелодикасы) – ибаредде сеснинъ юксельмеси я да алчакълашмасы (меселя, икяе джумлесининъ сонъунда сес алчакълаша, суаль джумлесининъ сонъунда исе сес юкселе);
- 2) нутукънынъ ритми – ургъулы ве ургъусыз эджаларнынъ белли бир тертипте кельмеси (меселя, назм ва несир эсерлернинъ нуткъу);
- 3) нутукънынъ тезлиги (темпи) – нутукъ тезлигининъ белли бир вакъыт ичинде деньишмеси (меселя, субет темпи, диктант темпи);
- 4) токъталув (пауза) – нутукъта такт ве ибарелер арасында япылгъан къыскъа бир тыныш;
- 5) нутукънынъ тембри – нутукънынъ дуйгъу ренки (меселя, къуванчлы нутукъ, гъадаплы нутукъ);
- 6) нутукънынъ кергинлиги-нутукъ джерьянында нутукъ мучелерининъ азджа я да зиядедже кергин къалмасы;
- 7) ибаре ургъусы ве мантыкъий ургъу.

Интонация джумлелерни макъсадына ве дуйгъу ренкине коре чешитлерге (икяе, суаль, нида ве дигерлери) айырмакъ, нутукъ акъымыны

айры болуклерге – тактларгъа ве ибарелерге больмек, ибаренинь манасыны айдынлатмакъ хызмет эте.

Тактлар арасында токъталув олмагъан вакытта интонация вастасынен тактларны бири-биринден айырмакъ мумкюн.

Месея: Тань агъаргъанда/ шеэр четиндеки эвчикке келип етилер//. (Р. Алиев). Шу ибаре эки такттан ибареттир. Тактлар арасынла тыныш олмамакъ да мумкюн, оларнынъ арасында сынъыр тоннынъ денъишмеси иле бельгиленир.

Интонациянынъ чешитлери.

Интонация вастасынен джумленинь чешитлери айырыла.

Интонациянынъ эки эсас чешити бардыр:

- 1. биткен интонация;**
- 2. битмеген интонация.**

Биткен интонация.

Биткен интонация нутукъта джумленинь биткенини бильдире. Биткен интонациянынъ бойле чешитлери бар:

1) **Икяе этиув интонациясы** – икяе джумлесине хастыр. Икяе джумлелернинъ сонъунда сес тону алчакълаша.

Месея: Эдем бугунь мектепке кетти. ↓ |

Тереклер Багъчаларда чечек ачты. ↓

Биткен интонация адий я да муреккеп джумленинь, кыскъа я да узун олмасынен багълыдыр.

Месея: Мен мында догъмушларымнен корюшмек ↑ ве раатланмакъ ичюн кельдим ↓. (Р. Алиев). Джумленинь биринджи кысмы котеринки сеснен айтылса, экинджи кысмынынъ сонъунда сес алчакълаша.

2) **Суаль интонациясы** – суаль джумлелерине хастыр. Суаль интонациясы сес тону юксельмесинен ифаделенир. Тасдыкъ да я инкяр джевапны талап эткен суаль джумлелеринде сес тону джумленинь сонъунда юкселир.

Месея: Асан ярын келеджекми? ↑

Сен джевап береджексинъ↓, ойлеми? ↑

Эгер джумледе ким, не, насыл, къачан, не ичюн, къайда киби суаль сёзлери олса, сес тону бу сёзлер узеринде юкселир.

Месея: Онынъ анасы ↑ким?

↑ Не ичюн сустынъыз?

Тюневин ↑ къайда бардынъыз?

3) **Эмир этюв интонациясы** – эмир джумлелерине хас. Эмир интонациясы чешит тюрлю ола билир. Сес тонунъ юксельмеси, мантыкый ургъу, пауза, нутукънынъ темпи ве тембри эмир интонациясы ичюн муим васталардыр.

Месея: ↑ Чыкъ тёпеге!

Бир къопкъа ↑сув кетирчи!

Хор ↑ олмасын аналар!

Битмеген нтонациянынъ чешителери.

Битмеген интонация нутукъта джумлени битметенини, айтыладжакъ даа башкъа шейлернинъ де олгъаныны бильдире. Битмеген интонация ибаре къысымлары арасында синтактик мунасебетлерни бильдирген ве эмоциональ-экспрессив ренклерни акс эткен васталардан биридир.

Насыл синтактик мунасебетлер ифаделегенине коре, битмеген интонациянынъ бойле чешитлери бардыр:

1) **Саюв интонациясы** – сойдаш азалы джумлелерине, тизмели муреккеп джумлелерине хастыр. Саюв интонациясы ибаренинъ эр тактында сес тону айны тарзда юксельмеси ве алчакълашмасынен, темп ве паузалар олмасынен ифалеленир.

Месея: Сабри онынъ гузеллигине↑, назиклигине↑, чевиблигине↑ айретлене эди.

2) **Иза этюв интонациясы** – мисаль оларакъ, багълайыджысыз муреккеп джумлелерде корьмек мумкюн. Бойле интонация нутукъ

кысымларыны, оларнынъ сонъунда тоннынъ алчакълашмасы ве паузалар иле къайд этиле.

Месея: Анълашылмагъан шей↓: огде не машина не ве де поезд ↓. (С. Эмин)

3) **Шарт интонациясы** эксериетле багълайыджысыз муреккеп джумлелернинъ кысымларына хастыр. Шарт интонациясынынъ бойле аляметлери бар: нутукъ кысымынынъ сонъунда сес юкселе ве дэвамлы пауза япыла, ибаренинъ сонъунда исе сес тону алчакълашыр.

Месея: Ат олер↑ - мейдан къалыр↓,

йигит олер↑ – шан къалыр↓.

4) **Хитап интонациясы**. Бу сой интонация давушнынъ тембри денъишмесинен, ургъулы эджада тоннынъ юксельмеси ве пауза иле ифаделенир.

Месея: Аркъадашлар↑, бирраз бекленъиз.↓

Битмеген интонациянынъ дигер де чешитлери ола.

Имтиан суаллери:

1. Умумий тильшынаслык акъкъында малюмат.
2. Миллий ве эдебий тиль,
3. Шивелер акъкъында малюмат.
4. Тильнинъ ичтимай маиети ве теркиби.
5. Тильнинъ тефекюр иле багъы
6. Тильнинъ пейда олувы акъкъында
7. Сес-седагъа такълит этюв назариеси
8. Тиллернинъ терекъбияты.
9. Джиан тиллернинъ таснифи.
10. Тюркий тиллернинъ таснифи.
11. Аморф тиллер.
12. Агглютинатив тиллер.
13. Флектив тиллер. Ички ве тышкъы флексия.
14. Тиллернинъ морфологик джеэттен таснифи.
15. Фонетика тильшынаслыкнынъ болюгидир
16. Фонема акъкъында малюмат
17. Акустика акъкъында малюмат
18. Сеслернинъ акустик-артикуляцион хусусиетлери.
19. Нутукъ аппараты.
20. Созукъ сеслернинъ таснифи.
21. Тутукъ сеслернинъ таснифи.
22. Тутукъ сеслернинъ талиль этюв принциплери
23. Тутукъ фонемалар акъкъында малюмат.
24. Нутукънынъ фонетик болюнюви.
25. Фраза
26. Такт.
27. Нутукънынъ фонетик болюнюви.
2 семестр
28. Эджа акъкъында малюмат.

29. Сѣз, фонетик сѣз
30. Ассимиляция акъкъында малюмат.
31. Диссимиляция
32. Ассимиляция, диссимиляция акъкъында малюмат
33. Сес тюшмеси, онынъ чешитлери
34. Авуштырма (метатеза)
35. Къошулма акъкъында малюмат.
36. Аккомодация, назализация.
37. Зайыфлашма (редукция).
38. Аккомодация, назализация, редукция
39. Фонетик ве фонематик транскрипция.
40. Имля, онынъ эсас принциплери.
41. Имля акъкъында малюмат
42. Фонетик принцип. Морфологик принцип. Тарихий принцип.
43. Сингармонизм акъкъында малюмат.
44. Сингармонизм къаиделери.
45. Къырымтатар тилинде сингармонизм къаиделери
46. Икяе этюв интонациясы.
47. Суаль интонациясы.
48. Эмир этюв интонациясы.
49. Биткен интонация акъкъында малюмат.
50. Шарт интонациясы
51. Хитап интонациясы.

Критерии оценивания:

90-100 баллов – «5» «отлично»

оценивается работа, которая демонстрирует прочные теоретические знания в области звукоизобразительности, знание дополнительной литературы. Студент умеет анализировать художественные тексты, выявляя звукоподражательные, звукосимволические слова, определять фонетическую, морфологическую структуру звукоизобразительных слов, определять их синтаксическую роль. Студент свободно оперирует терминологией данного курса. Подготовил доклад по определённой теме.

82-89 баллов - «4» «хорошо»

оценивается работа, которая показывает наличие у студентов знаний основной литературы и навыков практического анализа художественных и научных текстов. Также следует уделить внимание правильному выполнению практического задания. Допускается 1 ошибка.

74-81 балл – «4» «хорошо»

оценивается работа, которая показывает наличие у студентов знаний основной литературы и навыков практического анализа художественных и научных текстов. Также следует уделить внимание правильному выполнению практического задания. Допускаются 2 ошибки.

64-73 балла - «3» «удовлетворительно»

свидетельствует о недостаточно полном и неглубоком знании материала, невысокой познавательной активности студента на занятиях и о наличии нескольких грубых ошибок, которые свидетельствуют о недостаточно полном и глубоком знании теоретического и практического материала. Практическая работа выполнена не полностью.

60-63 балла – «3» «удовлетворительно»

свидетельствует о недостаточно полном и неглубоком знании материала, невысокой познавательной активности студента на занятиях и о наличии нескольких грубых ошибок, которые свидетельствуют о неполном знании теоретического и практического материала. Не выполнена практическая работа.

Менее 60 баллов – «2» «неудовлетворительно»

допущены грубые ошибки в ответе, выявлено незнание тех или иных тем дисциплины. Практическое задание не выполнено. Не подготовлен доклад.

Для определения уровня освоения дисциплины «Современный крымскотатарский язык» и сформированных у обучающихся компетенций, проводится промежуточная аттестация, которая представляет собой экзамен. Он позволяет выявить уровень полученных знаний, умений и навыков, что определяет сформированные компетенции.

Список литературы:

Основная:

1. Меметов А. М. Основные источники формирования словарного состава крымскотатарского языка / А. М. Меметов // Тюркология-88. Тезисы докладов и сообщений V Всесоюзной тюркологической конференции (7-9 сентября 1988 г.). – Фрунзе, 1988. – С. 99-100.
2. Меметов А. М. Лексикология крымскотатарского языка: Уч. Пособие / Меметов А. М. – Симферополь: Крымучпедгиз, 2000. – 69 с.
3. Меметов А. М., Мусаев К. М. Крымтатарский язык / А.М.Меметов, К.М.Мусаев – Симферополь: Крымское научно-педагогическое государственное издательство, 2003. – 288 с.
4. Меметова А. М. Земаневий кырымтатар тили / А.М.Меметов – Симферополь: Кырымдевлетокъувпедагогиканешрияты, 2006. – 320 с.
5. Меметов А.М. Крымскотатарский язык. Фонетика. – Симферополь: КРП «Издательство «Крымучпедгиз»», 2012. – 72 с.
6. Меметов А.М. Кырымтатар тилининъ популяр грамматикасы. – Симферополь: ГАУ РК «Медиацентр им. И. Гаспринского», 2016. – 172 с.
7. Сервортян Э.В. Крымскотатарский язык: в кн. «Языки народов СССР», «Тюрские языки» - М., 1965.
8. Усеинов К.А., Ганиева Э.С., Сейдаметова Н.С. Кырымтатар тили. Фонетика. Лексикология. Фразеология. Лексикография: Симферополь, СОНАТ, 2001. – 224 с.

Дополнительная:

9. Кононов В.Н. «Грамматика современного узбекского литературного языка» М-Л;1960.
10. Меметова А.М. Кырымтатар тили. - Симферополь, 1997.
11. Решетов В.В. Основы фонетики, морфологии, синтаксиса узбекского языка. - Ташкент: Учйив, 1965- 244 стр.

12. Севортян Э.В. Крымскотатарский язык в к.т. «Языки народов СССР», т.2. «Тюркские языки», - М., 1966, стр. 234-259.
 13. Меметов А. М. К вопросу о гармонии гласных в персидских заимствованиях в крымскотатарском языке (на узбекском языке) / А. М. Меметов // Уч. зап. Ташкентского госпединститута имени Низами. – Ташкент, 1973. – Т. 106. – С.170-172.
 14. Меметов А. М. Некоторые фонетические изменения гласных звуков в персидских лексических заимствованиях в крымскотатарском языке / А. М. Меметов // СТ. – 1973. – № 5. – С.111-114.
 15. Меметов А. М. Заимствования из русского языка в современном крымскотатарском языке / А. М. Меметов // Вопросы изучения и методики преподавания филологических дисциплин в вузе: Сб. научн. трудовТашгоспединститута. – Ташкент, 1978. – Том 243. – 208 с.
 16. Меметов А. М. Арабские заимствования в современном крымскотатарском языке / А. М. Меметов // Советская тюркология. – 1985. – № 5. – С.9-21.
 17. Меметов А. М. История изучения крымскотатарского языка (на крымскотатарском языке) / А. М. Меметов // Йылдыз. – Ташкент, 1988. – № 6. – С.134-143.
 18. Меметов А. М. Источники формирования лексики крымскотатарского языка / Меметов А. М. – Ташкент: Фан, 1988. – 112 с.
 19. Меметова А. М. Имля лугъаты / Меметова А. М. – Симферополь, 1994. – 174 с.
- Художественная литература:**
20. Ипчи У. Асан / У. Ипчи // Сборник «Икяелер». – Ташкент: ГъафурГъуламадынаэдебиятвесанъатнешрияты, 1972. – 208 с.
 21. Ипчи У. Расткелиш / У. Ипчи // Сборник «Икяелер». – Ташкент: ГъафурГъуламадынаэдебиятвесанъатнешрияты, 1972. – 208 с.
 22. Ипчи У. Трактор / У. Ипчи // Сборник «Икяелер». – Ташкент: ГъафурГъуламадынаэдебиятвесанъатнешрияты, 1972. – 208 с.

23. Паши И. Балыкътуткъанда / И. Паши // Сборник «Бир афта». – Ташкент: ГъафурГъуламадынаэдебиятвесанъатнешрияты, 1983. – 148 с.
24. Паши И. Бахшыш / И. Паши // Сборник «Бир афта». – Ташкент: ГъафурГъуламадынаэдебиятвесанъатнешрияты, 1983. – 148 с.
25. Паши И. Чельде / И. Паши // Сборник «Бир афта». – Ташкент: ГъафурГъуламадынаэдебиятвесанъатнешрияты, 1983. – 148 с.
26. Паши И. Юреккетокъунмаз / И. Паши – Ташкент: ГъафурГъуламадынаэдебиятвесанъатнешрияты, 1983. – 148 с.
27. Тапмаджалар / Загадки. / [Под ред. Шевкета Асанова, АблязизаВелиева] – Ташкент: Издательство литературы и искусства, 1988.– 136 с.
28. Умеров Э. Истек / Э.Умеров // Сборник повестей и рассказов «Умют». – Ташкент: Издательство литературы и искусства, 1988. – 240 с.
29. Умеров Э. Умют / Э.Умеров // Сборник повестей и рассказов «Умют». – Ташкент: Издательство литературы и искусства, 1988. – 240 с.
30. Черкез-Али Сабаларкъучагъында / Черкез-Али. – Ташкент: ГъафурГъуламадынаэдебиятвесанъатнешрияты, 1973. – 352 с.